

עמוס מימון

העליות לתורה - סדרן וחשיבותן

סיכום

הקריאה בתורה ובנביאים בבית הכנסת היא מרכיב חשוב בליטורגיה היהודית. אף אפשר שהקריאה בכתבי הקודש היא שהביאה לכינוסים הראשונים של העדה לתפילה. כשם שעברו גלגולים רבים על התפילות, כך עברו גלגולים על קריאת התורה.¹

לפי מקורות קדומים משה רבנו הוא שהתקין את הקריאה בשבתות ובימים טובים, ועזרא הוסיף את הקריאות בשני ובחמישי ובמנחה של שבת. כך על פי הירושלמי (מגילה פ"ד ה"א):

משה התקין את ישראל שיהו קורין בתורה בשבתות ובימים טובים ובראשי חדשי ובחולו של מועד, שנאמר 'וידבר משה את מועדי ה' אל בני ישראל'. עזרא התקין לישראל שיהו קורין בתורה בשני ובחמישי ובשבת במנחה.

וכן מובא בבבלי (מגילה לב ע"א):

'וידבר משה את מעדי ה' אל בני ישראל', מצותן שיהיו שואלין ודורשין בענינו של יום, הלכות פסח בפסח, הלכות עצרת בעצרת, הלכות חג בחג.²

לפי דעה אחרת, נביאים וזקנים הם שהתקינו את הקריאות מדי שבוע, כפי שנמסר בבבא קמא פב ע"א:

ושיהו קורין בשני ובחמישי – עזרא תיקן? והא מעיקרא הוא מיתקנא! דתניא... עמדו נביאים שביניהם ותיקנו להם שיהו קורין בשבת ומפסיקין באחד בשבת, וקורין בשני ומפסיקין שלישי ורביעי, וקורין בחמישי ומפסיקין ערב שבת, כדי שלא ילינו שלשה ימים בלא תורה.

¹ ראה אלבוגן, עמ' 117-131.

² ראה גם מגילה כא ע"א: 'יתנו רבנן מימות משה ועד רבן גמליאל לא היו למדים תורה אלא מעומדי'. אפשר להוכיח שכבר בימי משה נהגו לקרוא בתורה בציבור כדי ללמוד בה.

מסקנת הגמרא שם היא שמעיקרא תיקנו הנביאים קריאה של שלושה פסוקים לאדם אחד. לפי דעה אחרת שם: מעיקרא תיקנו שלושה עולים, ושלושה פסוקים לכל אחד מהם. ואילו עזרא תיקן עשרה פסוקים לשלושה עולים, כנגד עשרה בטלנים.

המקור הקדום ביותר למצוות קריאת התורה נמצא בדב' לא י, בעניין מעמד הקהל שהיה בחג הסוכות של מוצאי שנת השמיטה.

על מעמד הקריאה בפועל אנו למדים מנחמיה ח, בסיפור על אספת העם, שבה קבע עזרא את האמנה שחייבה את הקהל לשמירת התורה.³

אין כמעט מקום לספק שמתחילה היה אדם אחד קורא את הפרשה כולה. היות והפרשות היו קצרות, אדם אחד היה יכול לקרוא ללא יגיעה. כפי הנראה, באותם הימים הקריאה לא הייתה תכלית לעצמה, אלא הכנה לדבריו של הדרשן.⁴ לכן השתתפות של יותר מאדם אחד בקריאה היה בו משום הפרעה.⁵

כך כותב פילון, בתארו את קריאת התורה באלכסנדריה:

כי יום השבת קדוש הוא בעיניהם, ובו ישבתו מכל מלאכה אחרת ויאספו למקומות הקדושים הנקראים בשם 'בתי כנסיות'. שם ישבו שורות שורות... אחד מהם יוציא את הספרים (הקדושים) ויקרא בהם.⁶

בהיפותטיקה שלו מפורש שאותו אחד היה "כהן מן הנוכחים או אחד הזקנים".

הקריאה שימשה בסיס לדרשה שבאה אחריה, כפי האמור שם: "להיות בקיאים בחוקי האבות ובמנהגיהם... כדי שאיש לא יהא נבער מדעתה".⁷

³ אירוע זה מלמד על הטקסיות בקריאת התורה. אפשר שטקס זה הוא שהיווה את הדוגמה לדורות הבאים. עזרא העלה אותו על מגדל העץ כוהנים לקריאת התורה בפני כל הקהל. ששה כוהנים עמדו על המגדל לימינו של עזרא ושבעה לשמאלו. לפי הגמ' במגילה כג ע"א עמדו גם לשמאלו רק ששה, וזכריה משלם אינם שני אנשים אלא איש אחד. מן הנאמר שם "ויקראו בספר בתורת האלהים" (פס' ח) בלשון רבים אפשר לדייק שהשתתפו מספר עולים (קוראים) בקריאה זו. ואפשר שכוונת הפסוק היא שהלויים הסבירו לעם את התורה ואת הנאמר בקריאה.

⁴ עזרא קרא בתורה לעיני כל ישראל, ולאחר מכן הייתה קריאה של הלויים ומטרתה לבאר את המצוות, ככתוב שם בפס' ח "ויקראו בספר בתורת האלהים מפרש ושום שכל ויבינו במקרא". 'מפורש' – מבואר. 'ושום שכל' – בעיון ובהסברה. 'ויבינו במקרא' – הסבירו לעם את שקראו בפניהם.

⁵ ראה אלבוגן, עמ' 127-128; טלבי, עמ' 116-147.

⁶ ראה פילון, היסטוריה, עמ' 156, תל-אביב.

⁷ פילון, כתבים, עמ' 163.

גם מהברייתא בירושלמי מגילה פ"ד ה"ג לומדים שהיו מקרים שאחד בלבד קרא: "הלועזות לא נהגו כן, אלא אחד קורא כל הפרשה כולה". ר"ח פירש במגילה כג ע"א: "הלועזות לא נהגו להיות קורין גהוי"ז [שלושה, חמשה, ששה או שבעה] אלא אחד קורא כל הפרשה". לשיטת ר"ח, היהודים שבארצות ההלניסטיות, הקוראים בתורה בלועזית,⁸ לא נהגו לקרוא לקרואים מן הקהל אלא אחד קרא את כל הפרשה כולה, בין בימים שקורין ג', בין בימים שקורין ה' (ביו"ט), בין בימים שקורין ו' (יוה"כ) ובין בימים שקורין ז' (בשבת).⁹ המנהג הקדום, שלפיו החכם קרא את כל הפרשה, שרד אפוא רק במקומות שלא היה בהם אלא אחד שהיה בקי בקריאה. מצב זה נהג בעיקר בתפוצות, כפי שעולה מעדותו של פילון האלכסנדרוני דלעיל, שהיה עד לקריאת התורה במצרים.

אולם בארץ ישראל, משחדר לימוד התורה לשדרות העם, ומשהשתרשה הקריאה בבית הכנסת, נעשתה קריאת התורה מצווה העומדת בפני עצמה, ולא היוותה עוד הכנה לדרשה הבאה אחריה. וכאן באי בית הכנסת שותפו בקריאה.¹⁰

אך במרוצת הזמן נתמעטה ידיעת התורה, ומצד שני הפרשיות הלכו ונתארכו, ואף נדרשה קריאה בנעימה מיוחדת, "כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה – עליו הכתוב אומר וגם נתתי להם חוקים לא טובים" (מגילה לב ע"א), היה קשה למצוא אנשים שידעו לקרוא בעצמם את הפרשייה של עלייתם לתורה.

בבבל הסתייע הקורא בעוזר, בתחילה בלחש, ולימים יותר ויותר בקול, ובעיקר בנגינת הטעמים. לבסוף נתבטלה לגמרי השתתפותם הפעילה של בני הקהילה, ומכאן ואילך שליח ציבור או בעל קריאה קרא לבדו, והעולה לתורה עמד לידו ושתק. מעבר זה לא התרחש בכל מקום באותו זמן.¹¹ מכאן שלא נותרה לעולה לתורה אלא אמירת הברכות בלבד. בזמנים קדומים היה המנהג שברכה אחת נאמרת בהתחלת הקריאה ואחת בסופה. דבר זה נשתנה כבר בתקופת האמוראים: "לאחר התקנה – אי הכי לאחריה נמי לבריד?" (מגילה כב ע"א).

⁸ ראה ספראי, עמ' 57.

⁹ מדברי ר"ח שם נראה שקראו בלשון הקודש, ורק בודדים ידעו אותה, ולכן כתב בלשון זה: "ז' יודעין ג' פסוקים קורין אותן, אחד יודע ג' פסוקים קורא וחוזר וקורא".

¹⁰ ראה גילת, עמ' 357; אלבוגן, עמ' 128-130.

¹¹ על הזמנים השונים בהתפתחותו של תהליך זה לאורך השנים ראה אלבוגן, עמ' 129.

תחילה נדרשה ברכה בתחילה ובסוף רק בעליות נבחרות, כגון השירות, עשרת הדברות והתוכחות,¹² אולם בבבל כל עולה לתורה בירך לפני פרשייתו ולאחריה.

על שיתופם של העולים בקריאת התורה ניתן ללמוד מן המשנה: "בשני ובחמישי ובשבת במנחה קורין שלשה... בראשי חודשים ובחלו של מועד קורין ארבעה... ביום טוב – חמשה. ביום הכפורים – ששה. בשבת – שבעה" (מגילה ג א-ב). העולים היו מוזמנים ע"י ראש הכנסת¹³ לעלות ולקרוא בתורה. בלי הזמנה מפורשת לא היה אף אחד עולה לתורה, כפי שלמדנו בתוספתא: "חזן הכנסת לא יקרא עד שיאמרו לו אחרים, וכן ראש בית הכנסת לא יקרא עד שיאמרו לו אחרים, שאין אדם מבזוהו"¹⁴ בידיו לעצמו"¹⁵ (תוספתא, מגילה ג כא).

באותה תקופה כל אדם, ללא יוצא מן הכלל, היה ראוי להיקרא לעלייה לתורה, לרבות נשים וקטנים, ואפילו עבדים, כפי שמובא בירושלמי, מגילה פ"ד ה"ג:

"העבד עולה למנין שבעה (ירושלמי, מגילה פ"ד ה"ג). אולם כבר בימי התנאים דחו את הנשים, כפי שלמדנו בבבלי: "תנו רבנן הכל עולין למנין שבעה ואפילו קטן ואפילו אשה, אבל אמרו חכמים אשה לא תקרא בתורה מפני כבוד הציבור" (מגילה כג ע"א).¹⁶

¹² על הפסקאות שכבר בזמן הקדום דין היה לאומן בברכה, עיי' ירושלמי מגילה פ"ג ה"ז.
¹³ תפקידו של ראש הכנסת נמצא ברש"י סוטה מ ע"ב, ד"ה 'ראש הכנסת': "על פיו נחתכין דברי הכנסת, מי יפטר בנביא, מי יפרס על שמוע, מי ירד לפני התיבה". שם מביא רש"י גם את תפקידו של חזן הכנסת: "שמש הכנסת שטורח עסקי הכנסת עליו, להכניס ולהוציא, להפשיט את התיבה, ולהכין הכל".

¹⁴ הוראתו של המשפט "שאין אדם מבזוהו בידיו לעצמו" היא שאין ראוי לעשות מקריאת התורה דבר שכל אחד בוז ממנו לעצמו, אלא כבוד הוא לתורה שאינו קורא עד שיאמרו לו קרא. כך על פי ר' נתן בר יהודה בספרו המחכים, קראקא תרס"ט, ד"צ ירושלים תשכ"ח, עמ' 128.

¹⁵ כך על פי כ"י וינה, מהדורת ליברמן, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 359. שם ננקט תחילה חזן הכנסת ואחריו ראש בית הכנסת. אולם ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ה, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 1196 קובע שנוסח כ"י לונדון הוא עיקר: "ראש בית כנסת לא יקרא עד שיאמרו לו אחרים, וכן חזן הכנסת לא יקרא עד שיאמרו לו אחרים שאין אדם מבזוהו בידיו לוי". ראש הכנסת היה מחלק את העליות, וחזן הכנסת היה ממונה על סדר בית הכנסת ובית המדרש, שהיה אומר לעולה לתורה קרא. ושנו כאן: לא רק ראש הכנסת, שתפקידו לכבד את הקוראים בעלייה, אינו ראוי לכבד את עצמו, אלא צריך שאחר יאמר לו קרא, אלא אפילו חזן הכנסת, שהוא האומר קרא, אינו ראוי לקרוא לפני שאחר יאמר לו קרא.

¹⁶ וכן בתוספתא מגילה ד יא: "אין מביאין אשה לקרות לרבים".

ולימים, עם התמסדותם של מנהגי בר-מצווה, פסלו גם את הקטנים.¹⁷ כן נאסר משום כבוד התורה לקרוא לעלייה אנשים הלבושים בלויי סחבות, כפי שלמדנו: "פוחח פורס על שמע ומתרגם, אבל אינו קורא בתורה" (מגילה ד ו).

סדר העולים

השאלה המרכזית היא את מי כיבדו לעלות ראשון ואת מי אחרון.¹⁸ האם היה סדר עדיפויות או היו הכול שווים? האם סדר הכיבודים המקובל כיום שווה לסדר שנהג בתקופת המשנה והתלמוד?¹⁹ אם נשתנה הסדר, מה הביא לכך?

א. כוהן או תלמיד חכמים מי קודם?

כך שנינו:

כהן קודם ללוי, לוי לישראל, ישראל לממזר וממזר לנתין, ונתין לגר, וגר לעבד משוחרר. אמתי? בזמן שכולן שוין, אבל אם היה ממזר תלמיד חכמים²⁰ וכהן עם הארץ, ממזר תלמיד חכמים קודם לכהן עם הארץ (הוריות ג ח).

מן הירושלמי משמע שהקדימות של ממזר תלמיד חכם על פני כוהן גדול עם הארץ, היא רק באשר לפדיון שבויים או להחיות (היינו פרנסה) או להלבשה,

¹⁷ ראה אלבוגן, עמ' 128, והערות 90-91 שם.

¹⁸ אינני עוסק כאן בסדר העדיפויות כשיש מספר בעלי חיוב, כגון חתן, בר מצווה, בעל יום פקודה, אבי הבן, היוצא לדרך, אורח נכבד וכדומה. לפרטי השיטות בנדון, עיין הרב נפתלי הופנר, ספר הלכה, חלק ו, תל-אביב תשמ"א, סי' נט, עמ' 89-93.

¹⁹ ראה אשכנזי, עמ' 82-95.

²⁰ במשניות מהדורת קאפח (ירושלים תשל"ז) נוהג הנוסח 'תלמיד חכמים' (לשון רבים), אך בדפוסים: 'תלמיד חכם'. ר"ש ליברמן (הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ח, מבוא עמ' כב-כג) כבר קבע שהצירוף 'תלמיד חכמים' הוא המקורי ושיעורו: 'תלמיד של חכמים'. הקיצורים 'תלמי' חכמי' וכן ת"ח שנהגו בהם המעתיקים, הם שהביאו לצירוף המאוחר 'תלמיד חכם'. התהליך היה אפוא כך: 'תלמיד חכמים' – 'תלמי' חכמי' – ת"ח – 'תלמיד חכם'. ליברמן קובע בפסקנות שהנוסח בירושלמי מי היה 'תלמיד חכמים' דרך קבע. בהוצאות המקובלות המקום היחיד שבו שרדה המטבע הקדומה, 'תלמיד חכמים', הוא ירושלמי, סוכה, דפוס ונציה פ"ד ה"ה. המקום היחיד ששם נמצאת הנוסחה 'תלמיד חכמים' הוא סוכה פ"ב ה"ה [נ"ג ע"א].

אבל לשיבה לא. כלומר: בפדיון, בהחייאה ובכסות יש קיום הנפש, ומכיוון שהממזר הוא תלמיד חכם הרי יש בהפסדו כוהן גדול עם הארץ, אבל בעניין ישיבה, כלומר להושיבו במקום מכובד יותר, אינו עדיף על כוהן עם הארץ, כי זה רק עניין של כבוד.

מסקנתו של הירושלמי שונה מזה: "אף לשיבה, ומה טעמא? יקרה היא מפנינים, ואפילו מזה שהוא נכנס לפני ולפנים". כלומר: ממזר ת"ח קודם לכוהן גדול עם הארץ גם בענייני כבוד גרידא. נמצא, שת"ח קודם לכוהן אם גדול ממנו בחכמה.

אכן בבבלי מסופר על שני חכמים אשר עלו לתורה ראשונים וקדמו לכוהן: במגילה כב ע"א מסופר על רב שעלה לקרוא ראשון; בגיטין נט ע"ב מסופר על רב הונא, תלמידו של רב, אשר נהג כרבו לעלות ראשון לתורה. הגמרא חוקרת שם מדוע הם עלו ראשונים:

בשלמא רב הונא קרי בכהני – דהא אפילו רב אמי ורב אסי, דכהני חשיבי דארעא ישראל, מיכף כייפו ליה לרב הונא, אלא רב, הא איכא שמואל, דכהנא הוה ודבר עליה! שמואל נמי מיכף הוה כייף ליה לרב, ורב הוא דעבד ליה כבוד. וכי עביד ליה – בפניו, שלא בפניו – לא עביד ליה.

לגמרא ברור מדוע רב הונא עולה ראשון, שהרי אף רב אמי ורב אסי, הכוהנים החשובים של א"י, היו כפופים לו, ורב הונא נחשב כראש לכל ישראל. אולם הגמרא מתקשה מדוע רב עלה ראשון, והרי ידוע ששמואל היה כוהן, ורב נהג בו כבוד, ודאג ששמואל יקדימו לכל עניין של כבוד.

הגמרא מתרצת שם שרב היה גדול הדור בבבל, ומנהג הכבוד שנהג בשמואל לא היה אלא כדי לפייסו על הקללה שקילל אותו שלא יתקיימו בניו בחיים, וכן היה.²¹ נמצא אפוא שמנהג הכבוד לא נהג בו אלא בפניו, אבל שלא בפניו לא כיבדו, ולכן רב עלה לתורה ראשון.

²¹ ראה שבת קח ע"א.

ב. גדול הדור או גדול בית הכנסת

האם ההעדפה של תלמיד חכם תקפה רק לגבי גדול הדור או די בכך שהוא הגדול שבבית הכנסת?

לפי התוספות²² וראשונים אחרים הכלל שתלמיד החכמים עולה ראשון לפני כוהן נוהג רק בגדול הדור. לפי שיטה זו הובן בגמרא שאילו היה נמצא כוהן בעל מעמד חשוב כמו של רב הונא, לא היה רב הונא יכול ליקרות ראשון, אף שהיה גדול יותר מהכוהן שעמו בבית הכנסת. מהגמי' שם משמע שרב הונא קרא בכהני, כי גם רב אמי ורב אסי, הכהנים החשובים של א"י, היו כפופים לו. אבל לולא היו כפופים לו, אף שהם חיו בארץ ישראל והוא (רב הונא) בבבל, לא היה עולה לקרוא בכהני.

הוא הדין לגבי רב. מהגמי' שם משמע שרב קרא בכהני, כי שמואל היה כפוף לו. היינו: אילו שמואל הכוהן שחי בנהרדעא לא היה כפוף לו, רב לא היה יכול לעלות בכהני, והכבוד שנהג רב בשמואל היה בגלל אותו מעשה,²³ ונהג להקדימו רק בפניו. ומאחר ששמואל לא חי בסורא אלא בנהרדעא (על פי רש"י, ד"ה שלא בפניו לא עבד ליה, שם) יכול היה רב לקרוא ראשון בכהני.

המאירי וראשונים אחרים²⁴ כתבו שאין צורך שתלמיד החכמים יהיה גדול הדור שהכול כפופים לו, ומה שאמרה הגמרא שגם רב אמי ורב אסי היו כפופים לרב הונא, לרווחא דמילתא אמרה זאת, ולהדגשת חשיבותו של רב הונא.

²² תוספות גיטין נט ע"ב, ד"ה אפילו: ראבי"ה ב, מהדורת אפטוביצר, ירושלים תשכ"ד, סי' תקעז, עמ' 303; שו"ת הריב"ש, וילנא תרל"ט, סי' צד; וז"ל תוס' רי"ד לגיטין נט ע"ב: "וידווקא גדול הדור שאין בכל המקומות כמותו וכולם כפופים תחתיו ואין מי שיתקנה בו, אבל אם היה גדול בעירו בלבד אינו רשאי לחלוק לו כבוד".

²³ על פי שבת קח ע"א, כאשר הגיע רב מא"י לבבל, שתה מן המים העכורים של נהר מלכא, וידוע שהשותה ממים אלו חש במועיו. שמואל, שהיה רופא, נתן לרב מאכלים משלשלים כדי שיתרפא ממחלתו, ולא הראה לו מקום בית הכיסא, כדי שיעצור עצמו. רב, שלא ידע את כוונתו הטובה של שמואל, קילל אותו על שציערו.

²⁴ ר' שלמה בן אברהם בן אדרת, חידושי הרשב"א, גיטין, ירושלים, תשמ"ו; רבי יוסף טוב בן אשבילי, חידושי הריטב"א, גיטין, ירושלים. גיטין נט ע"ב; ועיין עוד בחידושי הריטב"א, למגילה כב ע"א, ד"ה מכדי רב, ובהערה 95 שם.

כך גם פסק 'בית יוסף', או"ת, סי' קלה, ד"ה ורבינו הגדול. וכך כתב המאירי בפירוש: "ומה ענין לשום בכהני עולם לבית הכנסת זו... ועוד שאם כן אין לדבר סוף והיאך יודע אם יש כהן בעולם כמותו".²⁵

הראיה שהביאו משמואל, שלא היה בפני רב, ולכן יש לבדוק תמיד אם תלמוד החכמים גדול מכל כוהן אחר, אף שלא נמצא לפניו, לאו מילתא פסיקתא היא. יש מקום להבין ששמואל נכח בבית הכנסת שבו רב עלה ראשון לתורה, והדבר אירע בפניו של שמואל, כפי שכתב הרמב"ם בפירוש המשניות:

אבל אם היה ממזר תלמיד חכמים וכהן גדול עם הארץ, ממזר תלמיד חכמים קודם לכל דבר. ובלשונות התלמוד שאחד החכמים קרא בספר תורה ראשון בשבת ורבמי ורבסי הגדולים ביותר בכהני ארץ ישראל היו שם, אלא שהוא היה גדול מהם בחכמה.²⁶

אף בתשובותיו כתב הרמב"ם: "ובפירוש אמרו, שרב קרא בכהני במעמד שמואל".²⁷

את 'פניו' שבמגילה ע"א, "ורב הוא דעבד ליה כבוד, וכי עבד ליה – בפניו, שלא בפניו לא עבד ליה", יש להסביר – בפניו בלבד. אבל שלא בפניו בלבד, אלא בפני רבים אחרים, רב לא כיבדו, כי זה עלול לגרום זלזול במעמדו של רב, ואף שמואל לא נתן לרב לכבדו במעמד אחרים.

כן מוכח גם מהגמ' בבא קמא פ ע"א-ע"ב:

מכי אתא רב לבבל, רב ושמואל ורב אסי איקלעו לבי שבוע הבן, ואמרי לה לבי ישוע הבן. רב לא עייל קמיה דשמואל, שמואל לא עייל קמיה דרב אסי, רב אסי לא עייל קמיה דרב. אמרי מאן נתרח? נתרח שמואל, וניתי רב ורב אסי, וניתרח רב או רב אסי? אמרי רב מילתא בעלמא הוא דעבד ליה לשמואל, משום החוזה מעשה דלטייה, אדבריה עליה. רש"י ביאר שם: רבי אסי גדול משמואל, ורב אסי תלמידו של רב היה. מאן נתרח? – מי יתאחר מלהיכנס? נתרח שמואל – בחוץ, ויבואו רב ורב אסי, רב ואח"כ תלמידו.

²⁵ בית הבחירה, גיטין, מהדורת שלזינגר, ירושלים תשכ"ד, עמ' 248.

²⁶ פירוש המשניות, מהדורת י" קאפח, ירושלים תשכ"ה, גיטין ה ח.

²⁷ תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, א, ירושלים תשמ"ו, תשובה קלה, עמ' 255.

ובתשובות הגאונים מצאנו כך:²⁸

וכיון שנועדו רב ושמואל ורב אסי להכנס כולן למקום הזה שהיה בית פדיון הבן או ברית מילה, ושלשתן קרובין היו במעלותיהן זה מזה... וכן היה מנהגן: כי רב היה חולק כבוד לשמואל וטורח²⁹ בשמואל עד שנכנס שמואל בראש ואחריו רב. ולא היה רב קודם את שמואל. ושמואל היה מכבד את רב אסי וטורח בו להכנס תחילה ושמואל אחריו. ולא הוה שמואל קודם את רב אסי. אבל רב לא היה עושה כן ברב אסי. ורב אסי גופו לא היה קודם את רב, ולא היה נכנס אלא אחרי רב. כשנועדו שלשתן צריכין לטרוח באחד שיכנס הוא תחלה. אלו היו רב ושמואל נכנס שמואל תחילה. ואילו היו רב ורב אסי – נכנס רב תחילה. ואילו היו שמואל ורב אסי – נכנס רב אסי בהתחלה. עכשיו מי יטרח בחבירו לקדום? ופירשו כי שמואל טרח ברב עד שקדם שלא כמנהגן. ואחריו רב אסי, כמנהגו עם רב. ואחריו שמואל כמנהג שמואל עם רב אסי. ואם תאמר למה לא טרח רב ברב אסי לקדום ונכנס רב אסי תחלה שלא כמנהג, ושמואל אחריו כמנהגו עמו ורב כמנהגו עמו?

מפני שכדאי היה רב שלא יקדום שמואל עליו ורב הוא שרצה בתאוותו ואדבריה לשמואל ואקדמיה אע"פ ששניהן היו שוין³⁰ ולא היה שמואל עודף עליו. ולפיכך טרח בו שמואל במקום זה כדי שלא יקדים רב גם את רב אסי עליו.

מתשובה זו מוכח שרב כיבד את שמואל רק כשהיו לבדם, ולא בנוכחות אנשים נוספים. ולכן כאן, היה חשש שאם יקדים שמואל את רב, יצטרך גם רב אסי להקדים את רב. שהרי רב אסי היה רבו של שמואל. ואין זה ראוי שייכנס רב אסי לפני רב. לכן נפסלה האפשרות שייכנס רב אסי ואחריו שמואל ואחריו רב, ונוקק שמואל לוותר על הכבוד שניתן לו מצד רב, ונכנס אחרון, אחרי רב אסי ורב נכנס ראשון. לפי זה אפשר ששמואל התפלל עם רב באותו בית כנסת,

²⁸ אוצר הגאונים, כרך יב, מסכת ב"ק, מהדורת ב"מ לוין, ירושלים תשי"ג, סי' קעד, עמ' 55-54.

²⁹ פירושו: לחמתין ולחכות, ובבבלי לעיל, ש"ס וילנא, בנדפס כתוב 'נתרח' (בתי"ו).

³⁰ לפי רש"י, ב"ק פ ע"ב, ד"ה מלתא בעלמא, על הנאמר שרב גדול משמואל: "שמואל קטן שבכולן היה", וכאן בתשובת הגאונים כתב ששניהם שווים. לפתרונו של סתירה זו העלה טלבי, עמ' 123, סברה בשם פרופ' הבלין. מכיוון שתשובה זו נכתבה בידי שריא ורב האי גאון, והם היו מפומבדיתא, מקומו של שמואל, לכן השוו את שמואל לרב.

ורב עלה ראשון, לפני שמואל הכהן, משום שזה היה בפני רבים אחרים, כלשון הגמ' "שלא בפניו" – האירוע לא אירע בפניו בלבד.

דברים דומים כתב המאירי בפירושו³¹ על המעשה המובא בבבא קמא שם :

מעשה היה ברב שקלל את שמואל שהיה בר מחלוקתו וקטן הימנו כמו שהתבאר במסכת שבת בפרק שמונה שרצים (קח ע"א), ומאותה שעה קבל עליו להכניס את שמואל לפניו בכל מקום. והיה שמואל מקבל את הכבוד ממנו. מכל מקום אם היה שם אחר לא יהא מקבל כבוד זה... מעשה ברב ושמואל ורב אסי שהיו נכנסין לבית שהיה שם מילת הבן... והיה שמואל קטן מכלם ורב גדול מכלם.³² ורב לא היה נכנס קודם שמואל כמו שבארנו... ורב אסי לא היה נכנס קודם רב, והסכימו שיפרד שמואל מהם ויכנס רב ואחריו רב אסי ואחר שיכנסו יבא שמואל ויכנס יחידי או בחבורה אחרת.³³

דוגמה נוספת לכך ששמואל לא קיבל כבוד מרב בנוכחות אחרים, מצינו בירושלמי תענית פ"ד ה"ב:

שמואל ואילין דבית שילא הוון שאלין בשלמיה דנשייא בכל יום והוון אילין דבית שילא עלין קדמיי ויתבין קדמיי. פלגון איקר לשמואל ואייתבניה קדמיי. עאל רב לתמן ופלג ליה שמואל איקר ואותבניה קדמיי. אמרין אילין דבית שילא אנן תינינין אנן וקבל עלוי שמואל מיתב תליתאי.

ביאור: שמואל והחכמים מבית שילא ביקרו בבית ראש הגולה, והיו שואלים בשלומם. אלה מבית שילא באו ראשונה ויושבים ראשונה. כשבא שמואל חלקו לו כבוד והושיבוהו בראשונה. וכשרב בא לשם חלק לו שמואל כבוד והושיבו בראשונה. אמרו אותם חכמים מבית שילא: אנחנו יושבים שניים. וקיבל שמואל

³¹ בית הבחירה, בבא קמא, מהדורת שלזינגר, ירושלים תשכ"ג, עמ' 232.

³² המאירי סובר בעניין זה כשיטת רש"י ב"ק פ ע"ב שהזכרנו לעיל (בניגוד לשיטת הגאונים).

³³ לפי החסבר שנקטנו: "בפניו" = בפניו בלבד, "ולא בפניו" = לא בפניו בלבד. מדוע אפוא היו צריכים להיפרד לחבורות שונות? יכלו להיכנס בחבורה אחת ורב ראשון. משום שזה בפני אחרים שהיו אתם, כמו רב אסי ועוד. אולי אפשר לתרץ כל עוד יש אפשרות שתצמצם את הפגיעה גם בכבודו של שמואל (שהתרגל לקבל כבוד מרב בזכות קדימה בכניסה), מעדיפים אותה. וכך נהג רב.

על עצמו לישב בשלישית. גם כאן אנו רואים שבפני אנשים שמואל לא קיבל כבוד מרב.

רבי אברהם מן החר³⁴ פירש כך את הסוגיה במגילה כב ע"א, וזו לשונו: "וכבר ביארנו זה תכלית הביאור פרק הניזקין³⁵ וכתבנו שם הפירוש האמיתי שהדין הוא שהגדול במעלת התורה, שהם בבית הכנסת קודם למעלת היחס". ובעניין 'בפניו' או 'שלא בפניו' כתב שם: "כתב רבינו שלמה (רש"י, ד"ה שלא בפניו): שמואל לא היה שם ע"כ. וכבר כתבתי פרק הניזקין הפירוש האמיתי מהו בפניו ושלא בפניו, ואפילו היה שמואל עמו בבית הכנסת קרי שלא בפניו, ורב היה קורא לפניו שהרי רב גדול משמואל במעלת התורה". גם ר' חיים בן עטר³⁶ הבין שרב קרא בכהני ושמואל היה עמו בבית הכנסת, וכן רב הונא קרא בכהני ורב אמי ורב אסי היו עמו. אולם הסביר כוונת התלמוד ליבפניו בצורה הפשוטה, כלומר בפניו ממש, ושלא בפניו – לא בפניו ממש. אבל לפעמים גם בפניו לא כיבדו היות ולא היה כפוף לו. וזו לשונו:

צריך לפרש מאי דקאמר הש"ס בסוגיין: אלא רב הא איכא שמואל דכהנא הוא ודבר עליה וכו' בהכרח לפרושי דקים ליה לתלמודא דשמואל הוה קמיה דרב כד קרי בכהני. ומאי דמשני תלמודא שמואל נמי כיף לרב ורב הוא דעביד ליה כבוד וכי עביד ליה בפניו, שלא בפניו לא היה עביד ליה, הכי פירושו: ותדע דרב הוא דהוה עביד ליה כבוד ולאן משום דהוה כיף ליה רב לשמואל שהרי שלא בפניו לא הוה עביד ליה. הא למדתי דכפי האמת לא הוה כיף ליה רב אלא מרצונו וכפי האמת חכם גדול משמואל הוה, ולהכי מצי לקרות בכהני אפילו בפניו אם רצה. ולעולם כי קרא רב בפני שמואל קרא, דכיון דלא דבר עליה שמואל אלא מרצונו לא ידקדק לפעמים לעשות כזה.

הוכחה נוספת לכך שגדול בית הכנסת עולה ראשון ואינו צריך להיות גדול הדור, עולה מהגמרא בכתובות כה ע"א. מסופר שם על אדם שבא להעיד לפני רב אמי. אמר לו בעדותו: מוחזקי בזה שהוא כהן. אמר לו רב אמי: מה ראית לומר שהוא כהן? א"ל: שקרא ראשון בבית הכנסת כדרך שקורא כהן. שאל אותו ר' אמי: בחזקת שהוא כהן או בחזקת שהוא גדול?

³⁴ מן החר חי במאה הראשונה לאלף הששי. ראה: פירוש רבינו אברהם מן החר, מהדורת מ' בלוי, ניו יורק תשל"ה, עמ' קנט.

³⁵ פירושו לגיטין אבד, ומדבריו במסכת מגילה עולה שכתב פירוש גם לפרק הניזקין.

³⁶ ראשון לציון, ד"צ ירושלים תשמ"ב, מגילה כב ע"א.

מכאן שהיה נהוג שלא רק הכוהן קורא ראשון, אלא גם הגדול שבמתפללים. אם הכוהן עם הארץ או כשארין כוהן בבית הכנסת, הגדול בתורה קודם. צריכים אפוא להבהיר לאיזה מצב מכוונים דברי המשנה בגיטין ה ח: "כהן קורא ראשון, ואחריו לוי, ואחריו ישראל, מפני דרכי שלום". ורש"י שם, גיטין נט ע"א: "כי היכי דלא ליתי לאינצויי תקינו להו רבנן האי סדרא. דכיון דתקנתא דרבנן היא, תו לא מצינן לשנויי ולמימר: אנא קרינא ברישא".

אם כן באיזה מקרה נאמר כוהן קורא ראשון? כאשר הכוהן רוצה לתת רשות לחכם השווה לו, או אפילו במעלה פחותה משלו, לקרוא ראשון, באו חכמים ואסרו את הדבר, משום שדרכי שלום, שלא יבואו לידי קטטה ומריבה, שהרי עלול ישראלי אחר לומר: "מפני מה התיר לזה ולא התיר לי?" אבל בכוהן עם הארץ, ודאי שחכם קודם.

אולם בדור הראשון לאמוראי בבל מצאנו שנוהגים גם לפי הסדר הכתוב במשנה בגיטין, כוהן לוי ישראל, גם כאשר הישראל הוא הגדול שבבית הכנסת.

וכך מתואר בסדר עולם זוטא,³⁷ מפי ר' נתן הכהן, על הכתרת ראש הגולה:

אם הסכימה דעת הקהל למנותו מתקבצין שני ראשי הישיבות עם בני ישיבתן עם כל ראשי הקהל והזקנים... בבית הכנסת ביום חמישי ומברכין אותו... ותוקעין בשופר להשמיע את כל העם מקטן ועד גדול... וכממשכים ללכת יום שבת ורבים מגדולי הקהל מתקבצין עמו ללכת... וראש ישיבת סורא יושב לימינו וראש ישיבת פומבדיתא יושב לשמאלו... ואח"כ מוציא ס"ת וקורא כהן ואחריו לוי וחזן הכנסת מוריד ס"ת לראש גלות וכל העם עומדין... ואחריו קורין ראשי כלות ואחריהם תלמידי ראשי ישיבות, אבל ראשי הישיבות עצמן אינם קורין בס"ת באותו היום מפני שקדמן אחר.

ראשי הישיבות לא עלו "מפני שקדמן אחר". היינו אילו עלו אחרי ראש הגולה, היה בכך משום פחיתות כבוד, שהרי היה נראה שהם קטנים מראש הגולה, שעלה לפניהם. לכן ראשי הישיבות כלל לא עלו לתורה באותו מעמד, שהרי הם היו גדולים מראש הגולה.

³⁷ נמצא בתוך הספר 'סדר חכמים וקורות הימים', מהדורת נויבאור, ב, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 83-84; ובמהדורות הרגילות של סדר עולם זוטא (כגון מהדורת גראסבערג, מהדורת ווינשטאק) קטע זה אינו מופיע.

נמצאנו למדים, אף שתלמידי החכמים (ראשי הישיבות) שהיו בבית הכנסת ויתרו על כבודם ולא עלו לתורה ראשונים, מפאת כבודו של ראש הגולה, עלו תחילה כוהן ולוי.

ג. שיטת הגאונים

גם לפי מנהג הגאונים עלה תחילה הכוהן, ואפילו עם הארץ, ועלייתו הייתה לפני עלייתו של ת"ח כעולה מ'אוצר הגאונים':

וכתב רב נטרונאי שאפילו כהן עם הארץ וישראל ת"ח, קורא כהן ראשון, מפני דרכי שלום. ואף לפני נשיא שבישראל ולפני ראש ישיבה, דתנן אלו דברים אמרו מפני דרכי שלום כהן קורא ראשון ואחריו לוי ואחריו ישראל ואחריהם תלמיד חכם.³⁸ ואמר מר רב מתתיה, במקום דאיכא כהן ע"ה וישראל ת"ח ומבקש לחלוק לו כבוד, בשבתות וימים טובים, מפני שרבים מצויין שם אין רשאי כהן ע"ה לחלוק לו כבוד להת"ח, על כי רבים מצויים שם באין לידי מריבה. אבל בשני ובחמישי רשאי.³⁹

נראה שמנהג הגאונים התפשט אל מחוץ לבבל. כפי שנראה להלן מדברי הרמב"ם, בפירושו למשניות ובתשובותיו, הוא ביקש לבטל מנהג זה, ולהחזיר את הדרך הנזכרת בגמרא, ולפיה כוהן קודם לכול רק כשאין חכם גדול ממנו.

ד. שיטת הרמב"ם

בפירוש המשניות⁴⁰ הרמב"ם מתבטא קשות נגד אנשי אלרום (בשם זה כונו בימי קדם עמי צפון הים התיכון), שהיו מעלים כוהן לפני ת"ח. וזה לשונו שם:

³⁸ רב נטרונאי גאון מסרא, אוצר הגאונים, התשובות, מהדורת ב"מ לוי, ירושלים תש"א, מסכת גיטין, עמ' 129, סימן שו. במילה 'ואחריהם' הכוונה למי שעולה אחרי כוהן ולוי, אלא שבתחילה נקט את לשון המשנה.

³⁹ רב מתתיה גאון שימש מנהיג בפומבדיתא, ודבריו חובאו באוצר הגאונים מהדורת ב"מ לוי, ירושלים תש"א, סימן שי.

⁴⁰ מהדורת י" קאפח, ירושלים תשכ"ה, ה.ח.

דע שדבר זה המפורסם בכל מקום שיהא הכהן קורא בבית הכנסת ראשון בין שהיה תלמיד חכמים או עם הארץ, בין שהיה שם מי שגדול ממנו בחכמה או שלא היה. הרי הוא דבר שאין לו שום יסוד בתורה כלל, ולא נזכר דבר זה בתלמוד, ואינו הענין המכוון אליו בהלכה זו. ואני מתפלל מאוד שגם אנשי אלוהים נהגים כן, על אף היותם ניצולים ממגרעות המנהגות... ואין אצלם אלא דברים המתאימים ללשונות התלמוד. ואיני יודע מאין בא להם הפגם הזה.

אלא סדר הענין כפי שבא בקבלה הוא כמו שאבאר, הכהן קודם ללוי והלוי לישראל ואמר ה' וקדשתו כי את וכו'. ובא בקבלה לכל דבר שבקדושה לפתוח ראשון ולברך ראשון ולטול מנה יפה ראשון. במה דברים אמורים כשלא היה שם גדול ממנו בחכמה, כגון שהיו שם כהן ולוי וישראלים והיו כולם בדרגה אחת בחכמה ולא היו גדולים זה מזה, אז חוזרים אחרי קדימת היחס ומקדימין הכהן ואחריו הלוי ואחריו הישראל...⁴¹

ועוד מן הכללים אצלנו שכהן שהיה ראוי לקרוא ראשון, אם הרשה לישראל שהוא כמותו או פחות ממנו שיעלה ויקרא ראשון הרי זה ראוי, אלא שאסרו את זה מפני דרכי שלום, לפי שיכולה לבוא בכך מחלוקת, שיאמר השני למה הרשה לזה לעלות ולא הרשה לי, כיון שהדבר תלוי בו, לפיכך אמרנו שיקרא הוא בעצמו ראשון ולא ירשה לזולתו. ועל ענין זה נתכוון בהלכה זו באמרו "כהן קורא ראשון" וכך באר התלמוד.

בתשובותיו⁴¹ תלה הרמב"ם את חורבן הארץ ברשות שנתנו תלמידי חכמים לכוהן לעלות לפניו.

וז"ל שם :

שאלה : מה ביאור אומרים "מפני מה תלמידי חכמים אינן מצויין לצאת תורה מבניהם? אמר רב יהודה אמר רב : שאין מברכין בתורה תחילה". תשובה : מה שפירשו לנו בזה הוא, שאסור להתגדל (להמנע) מלעלות לספר התורה, כמו שכבר נתבאר. והיתה על רוב תלמידי החכמים קשה התנועה לעלות לספר התורה ונמנעו מלעלות לספר התורה. והנראה לנו בבאור זה (המאמר) הוא ההפך מזה והוא שהדבר שהתנגדו לו שיהיה

⁴¹ תשובות הרמב"ם, מהדורת י" בלאו, א, ירושלים תשמ"ו, תשובה קל"ה, עמ' 255.

איש תלמיד חכמים נמצא ושיעלה במעמדו כהן עם הארץ או מי שפחות ממנו בחכמה ויקרא תחילה, ומפני שמיעטו בכבוד התורה ולא היו קוראין תחלה בתורה, אלא קוראין אחר פחות מהם, נעשו רובם, שאין התורה יוצאת מבניהם.

דברי הרמב"ם מתייחסים לדברי הגמרא בנדרים פא ע"א:

מפני מה אין מצויין תלמידי חכמים לצאת תלמידי חכמים מבניהן?... רבינא אומר, שאין מברכין בתורה תחילה. דאמר רב יהודה אמר רב: מאי דכתיב "מי האיש החכם ויבן את זאת?" דבר זה נשאל לחכמים ולנביאים ולא פירשוהו, עד שפירשו הקדוש ברוך הוא בעצמו, דכתיב "ויאמר ה' על עזבם את תורת..." אמר רב יהודה אמר רב: שאין מברכין בתורה תחלה.

לדעת רב, התשובה לשאלה "על מה אבדה הארץ?" היא בגלל תלמידי החכמים שאינם מברכים בתורה ראשונים, אלא מאפשרים לכוהן (הפחות מהם) לעלות לפנייהם.

לדעת הרמב"ם, אין זה מקרה שרב הוא בעל המאמר הזה, כי רב אכן נאה דורש ונאה מקיים. גם הוא עלה לתורה ראשון למרות ששמואל הכוהן היה עמו בבית הכנסת.

גם בדור שקדם לרמב"ם הייתה התנגדות לעליית כוהן לפני ת"ח.

הרב אברהם ב"ר יצחק (חותנו של הראב"ד, בעל ההשגות על הרמב"ם), אב בית דין בנרבונא, כותב כך:

והרב שקרא בתורה שלישי שלא במקום כבודו יפה לתלמיד למנוע עצמו שלא לקרות מסיים אם הוא חושש משום כבוד רבו או שמא יחליש דעתו של רבו, אעפ"י שהמסיים אין מקום כבוד מן ההלכה, מ"מ אחר שנהגו בו שמא הוא מקום כבוד יש לו לחוש לכבוד רבו כדי שלא יחליש דעתו.⁴²

לשיטת ראב"י, תלמיד חכם עולה ראשון לתורה, כיוון שהוא גדול בחכמה מן הכוהן. ואם עלה שלישי, שלא במקום הראוי לו, יפה לתלמיד שלא יעלה לשביעי כשיש חשש שרבו יפגע מזה. הגמ' במגילה לב ע"א אומרת: "עשרה שקראו בתורה הגדול שבהם גולל ספר תורה, הגוללו נוטל שכר כולם". לכן נהגו

⁴² תשובות הראב"י – אב"ד, מהדורת י" קאפח, ירושלים תשכ"ב, סימן צה, עמ' עא.

לייחס לעלייה האחרונה חשיבות. יוצא מדברי ראב"י, שרב שעלה שלישי אין זה לפי כבודו, וצריך היה לעלות ראשון.

ה. שיטת הרמב"ם – קושי ויישובו

למרות התנגדותו החריפה של הרמב"ם לעליית כוהן לפני ת"ח, הנה במשנה תורה הרמב"ם פסק והכריע כמנהג שהתנגד אליו:

בכל קריאה מאלו כהן קורא ראשון, ואחריו לוי, ואחריו ישראל. ומנהג פשוט הוא היום שאפילו כהן עם הארץ קודם לפני חכם גדול בישראל. וכל מי שהוא גדול מתברו בחכמה קודם לקרות. והאחרון שגולל ספר תורה נוטל שכר כנגד הכל. לפיכך עולה משלים אפילו גדול שבצבור (הלכות תפילה פ"ב הי"ח).

דברי הרמב"ם תמוהים עד מאוד. רבים טרחו ליישבם,⁴³ ואף יש הסבורים שהרמב"ם חזר בו ממה שכתב בפירוש המשניות ובתשובותיו.⁴⁴ וז"ל בעל 'אשר למלך' שם: "לפי דברי רבנו הנ"ל בספר המצוות, בע"כ עלינו לומר דחזר בו מדעתו בפיחמ"ש בגיטין שם, דכהן מעיקר הדין מוחל קדימתו אפילו למי שקטן ממנו ורק מפני דרכי שלוי מנעו חז"ל ממנו כן". בפירושו של רבי חיים אבן עטר 'ראשון לציון' על מסכת מגיל,⁴⁵ ראיתי פירוש לעניין זה על דרך הפשט.

הרמב"ם אינו סותר את עצמו כלל ועיקר, ואכן שיטתו היא שת"ח קודם לכוהן עם הארץ. כך גם בהל' תלמוד תורה פ"ג הי"ב: "אמרו חכמים ממזר

⁴³ ראה: ר' חיים בן עטר, ראשון לציון למסכת מגילה, ד"צ ירושלים תשמ"ב, דף כה ע"א, ד"ה לא בר בכהני קרא. ועיין עוד שם מה שכתב על המעשה של ר' פרידא שהאריך ימים (דף כח).

⁴⁴ ראה: אשר פויכטוונגר, אשר למלך, ירושלים תשמ"ח, חלק א, עמ' צו-צז. מצאתי שיש המסבירים (יחזק דעת, ח"ב, סי' טו, עמ' סב) שהרמב"ם חזר בו ממה שכתב בפירוש המשניות (מגילה כד ע"א), שקטן עולה לתורה רק לאחר שעלה השלישי ממניין הקוראים, שהרי ביד החזקה, הל' תפילה, פ"ב ה"ז, כתב: בשבת בשחרית קוראים שבעה, ביום הכיפורים ששה בימים טובים חמשה... אשה לא תקרא מפני כבוד הצבור, קטן היודע לקרות וידע למי מברכים עולה ממניין הקוראים". הסבר זה יש בו משום חיזוק לתפיסה הקובעת שהרמב"ם חזר בו במספר מקומות ממה שקבע בפירוש המשניות.

⁴⁵ ר' חיים בן עטר, ראשון לציון, מסכת מגילה, ד"צ ירושלים תשמ"ב, דף כב ע"א, ד"ה לא רב בכהני קרא.

תלמיד חכמים קודם לכהן גדול עם הארץ, שנאמר יקרה היא מפנינים (משלי ג טו), יקרה היא מכהן גדול הנכנס לפני ולפנים".
הוא ממשיך בשיטתו:

היו לפניו עניים הרבה או שבויים הרבה ואין בכיס כדי לפרנס או כדי לכסות או כדי לפדות את כולו, מקדימין את הכהן ללוי, ולוי קודם לישראל... במה דברים אמורים בשהיו שוין בחכמה, אבל אם היה כהן גדול עם הארץ וממזר תלמיד חכמים, תלמיד חכמים קודם. וכל הגדול בחכמה קודם את חבריו... (הלכות מתנות עניים פ"ח הי"ז-י"ח).

וכן בהלכות כלי מקדש פ"ד ה"א-ב:

ומצות עשה היא להבדיל הכהנים ולקדשם ולהכניסם לקרבן, שנאמר "וקדשתו כי את לחם אלהיך הוא מקריב" (וי כא ח). וצריך כל אדם מישראל לנהוג בו כבוד הרבה, ולהקדים אותו לכל דבר שבקדושה, לפתוח ראשון, ולברך ראשון, וליטול מנה יפה ראשון.

בכתב יד הגירסה היא "לפתוח ראשון", ולא כמו שכתוב בנדפס "לפתוח ראשון בתורה".⁴⁶

מדבריו אלה של הרמב"ם אנו למדים שהדין הוא שת"ח קודם לכהן עם הארץ, אולם פשט המנהג להעלות כהן עם הארץ אפילו לפני ת"ח גדול בישראל, אף שאין לכך סמך בהלכה. ראה הרמב"ם שאין שומע לו לבטלו, לזה התכוון באומרו "ומנהג פשוט הוא היום".
במספר מקומות מזכיר הרמב"ם את המנהג שפשט, אף שלא היה שלם עמו, ונציג כאן שניים מהם:

1. על "שינוי [לשון] הברכות בלילות שבתות ומוצאי שבתות" ענה הרמב"ם:⁴⁷

לשנות אותן הברכות בשבתות וזולתן הוא טעות בלא ספק. אך הואיל ומחזיקים בזה הצבור והדבר מביא לידי מחלוקת, ראוי להניחו, לפי שאין בו דופי גדול בדין וזה השעור של הטעות יש אצל כל צבור מדה

⁴⁶ ראה, מהדורת קאפח, ספר עבודה, ירושלים תשנ"א, עמ' קמט, הערה ב. ויש לשים לב שבפירוש המשניות לגיטין (ה ח), בהביאו ברייתא מבבלי גיטין (נט ע"ב) לא כתב 'בתורה'.

⁴⁷ תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, ב, ירושלים תשמ"ו, תשובה קפא, עמ' 329.

חכם גדול ישראל. וכל מי שהוא גדול מחברו בחכמה קודם לקרות.⁵³ והאחרון שגולל ספר תורה נוטל שכר כנגד הכל. לפיכך עולה ומשלים אפילו גדול שבציבור.

בדבריו "כל מי שהוא גדול מחברו בחכמה קודם לקרות", לפי בעל 'כסף משנה' שם, התכוון שעליות שלישי עד ששי יעלו ישראלים לפי גדולתם בחכמה, כפי שלמדנו בגיטין ס ע"א:

אחריהן מי קוראין? אתא ושייליה לרבי יצחק נפחא א"ל: אחריהן קוראין ת"ח הממונים פרנסים על הציבור.⁵⁴ ואחריהן ת"ח הראויין למנותם פרנסים על הציבור.⁵⁵ ואחריהן בני ת"ח שאבותיהן ממונים פרנסים על הציבור ואחריהן ראשי כנסיות וכל אדם.

פשוט הוא אפוא, שאם אין כוהן בבית הכנסת צריך הגדול שבציבור לעלות ראשון. יהודי קוצ'ין, שאין כוהנים ולויים בעדתם, נהגו שראשון העולים בשבתות ובחגים היה זקן העדה, אלא אם כן נודמן אורח שהוא כוהן, ואז זקן העדה עולה שלישי. וליתר העליות מוזמנים בני הקהילה לפי סדר גיל יורד.⁵⁶ מה שכתב הרמב"ם, "והאחרון שגולל ס"ת נוטל שכר כנגד הכל, לפיכך עולה משלים אפילו גדול שבציבור", פירושו שאף שהכלל הוא שהגדול בחכמה קודם, לעליית משלים עולה אפילו גדול שבציבור, כדברי הגמ' במגילה לב ע"א:

אמצעי, הרי זה משובח". להלן נוכיח מכאן שבימים שני וחמישי במנחה בשבת אין הבדל בין העליות השונות, וכולן באותה מעלה וצ"ע.

מכיון שמעיקר הדין הגדול בציבור עולה ראשון לתורה, אלא שפשוט המנהג שעולה תחילה הכותן ואח"כ לוי, לכן אומר כל אחד מן העולים "ירבנן! ברכו את ה' המבורך", והוא כעין נטילת רשות מן הגדולים לברך. וכך ראיתי בשם הרב אברהם חיים אדאדי (השומר אמת, ת"א תשל"ו, עמ' לט).

כלומר: אלה שיש בהם תרתי לטיבותא, גם תלמידי חכמים וגם פרנסים.

לפי שבת קיד ע"א: "וא"ר יוחנן איזהו ת"ח שממנין אותו פרנס על הציבור? זה ששואלן אותו דבר הלכה בכל מקום ואומר אפילו במסכת כלה", ורש"י, ד"ה בכל מקום, כתב "בכל התלמוד ואפילו במס' כלה דלא רגילי בה אינשי, וזה נתן לבו וגרסה". ויש מן הגאונים (אוצה"ג למס' שבת, מהד' לוי, ירושלים תר"צ, עמ' 74), שאמרו שזו המסכת שעסקו בה בישיבה באותה עת, אלא שפירשו את העניין לחומרה, כלומר ת"ח ששואלים אותו הלכה בכל מקום, ואפילו במס' כלה, שאז מתאספים כל תלמידי החכמים, וצריך שיהא חכם גדול שיוכל להשיב דבר המתקבל בעיני כל גדולי הדור.

ראה: ילקוט מנחגים, עמ' 46.

"עשרה שקראו בתורה הגדול שבהם גולל ס"ת, הגוללו נוטל שכר כולן". יש לציין שהעלייה האחרונה איננה החשובה ביותר, שהרי כל הגדול קודם, אלא כפי שכתב ראב"י: "אעפ"י שהמסיים אין מקום כבוד מן ההלכה, מ"מ אחר שנהגו בו שמא הוא מקום כבוד".⁵⁷ נהגו אפוא כבוד בעלייה של שביעי, משום שהמסיים יש לו שכר כנגד כולם. לפיכך אפי' גדול שבציבור עולה לעלייה זו.

ו. דחיית הכוהן

כפי שהוברר לעיל, המנהג בקהילות ישראל הוא שהכוהן עולה ראשון אף שהוא עם הארץ, וגם כשנמצא בבית הכנסת ישראל ת"ח. אולם במקרים מסוימים נדחה הכוהן ולא העלוהו ראשון:

1. בירושלמי, גיטין פ"ה ה"ט, מובא: "מילתיה דרבי חנינה אומר שהיא מדבריהן, דמר רבי חנינה עיר שכולה כוהנים, ישראל קורא ראשון מפני דרכי שלום".

לדעת רבי חנינה, המצווה להקדים את הכוהן היא מדרבנן. שהרי בעיר שכולה כוהנים ישראל קורא ראשון, כדי שלא תרבה המחלוקת בין הכוהנים מי עולה ראשון.

אם המצווה להקדמת הכוהן הייתה מדאורייתא, לא היה כוח בידי חכמים לעקור דבר מן התורה בקום ועשה, ואין רשאים לשנות אפילו מפני דרכי שלום. וכן פסק מרן המחבר: "עיר שכולה כוהנים אם יש ישראל אחד ביניהם אותו ישראל קורא ראשון מפני דרכי שלום".⁵⁸ כך גם היה מנהג גירבה, שהיה מקום כינוס כוהנים. כדברי הרב משה כלפון הכהן, בספרו ברית כהונה, וז"ל:

בבית כנסת אדיגי תייא שבלחארה הנקראת בהכ"נ הכהנים, ראיתי דכשארין שם אלא ישראל אחד הוא עולה ראשון לס"ת במקום כהן, וכמ"ש מרן ז"ל סי' קל"ה ס"ב, דעיר שכולה כהנים אם יש ישראל אחד ביניהם אותו ישראל קורא ראשון מפני דרכי שלום. ומזה למדו ג"כ

⁵⁷ תשובות הראב"י, אב בית דין, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ב, סי' צה, עמ' עא.

⁵⁸ שו"ע, או"ח, סימן קלה, סעי' יב. עיין עוד במשנה ברורה, שם, שכתב שדין זה הוא רק אם אין לוי כלל, אבל אם יש לוי יקראו כסדר שתיקנו חז"ל: כוהן, לוי, ישראל, ואח"כ יקראו כוהנים. ועיין שם על הדין הנוהג כשיש שני לויים או שני ישראלים.

לבהכ"נ שכולה כהנים ויש שם ישראל אחד... וכן יש להורות לרבים לעשות.⁵⁹

לגישה זו לא הסכימו הגאונים,⁶⁰ אלא קבעו שגם במקרה זה יעלו כוהן לוי וישראל וחוזר חלילה.⁶¹

2. המהרי"י קולון⁶² נשאל ע"י ק"ק בולוניה בדבר המנהג שבשבת בראשית אחד מהקהל קונה את עליית ראשון לתורה, ותורם סכום כסף למאור בית הכנסת. וכן נהגו שאם יש שם כוהן, הוא קונה את המצווה, או מוחל על כבודו ויוצא מבית הכנסת.

בנדונם הכוהן לא הסכים לקנות המצווה ואף לא לצאת, וכן לא נאות ללכת לבית כנסת אחר, שבו לא נהגו מנהג זה. לפיכך החליטו בני הקהילה להכריחו שלא ייכנס לבית הכנסת שלהם.

והשיב להם המהרי"ק כך:

לע"ד נראה שאפילו היה אותו כהן חכם כשמעון בן עזאי וחביריו מ"מ הפריז על מידותיו... דאין לנו לשנות המנהגות שנהגו אבותינו הקדמונים חסידים ואנשי מעשה... וכ"ש במנהג הזה שהוא כבוד התורה ועלויה, דפשיטא שהיא מתעלה כשקופצים לקרות קריאת פתיחתה בדמים. אין לך חבוב התורה גדול מזה. גם מתוך כך שמן למאור מצוי יותר בריות. וכן נהגו בכל קהילות הקודש בצרפת ובאשכנז לעשות כיוצא בזה בשמחת תורה ואלו ואלו לשם שמים נתכוונו.

המהרי"ק מסכם: "נלע"ד שלא עשו ק"ק בולגריי"א שלא כהוגן, ואיהו הוא דאספיד אנפשיה במה שלא רצה ללכת לשם".

⁵⁹ ברית כהונה, א, בני ברק תש"ן, עמ' קג, סעי' ד.

⁶⁰ אוצר הגאונים לגיטין, מהד' ב"מ לוי, ירושלים תשי"א, חלק התשובות, עמ' 131.

⁶¹ ועיין עוד בכף החיים, סי' קלה, סעי' יב, ס"ק ט, וז"ל שם: "ידוהו למי"ד דהקדמת כהן דרבנן אבל למי"ד דאורייתא, לעולם מקדימין לכהן יעו"ש... וכן נראה מדברי האר"י ז"ל בשער הכו"י שנתן טעם בסוד לעלות כהן בתחלה... וא"כ לפי"א אם אין שם אלא ישראל אחד יעלה כהן בתחלה ואחריו לוי אם יש שם, ואם אין גם לוי יעלה הכהן בראש ויחזור הוא עצמו לעלות במקום לוי ואח"כ הישראל ואח"כ ישלימו הכהנים כיון שא"א בענין אחר...". אולם בעל ברית כהונה, ח"א, עמ' קג, סעי' ד, ביאר את כוונת דברי האר"י הקדוש באופן אחר, וז"ל: "ולע"ד אינו מוכרח דרבינו האר"י ז"ל לא קאי רק לדעלמא, ולא לעיר שכולה כהנים ולא לבהכ"נ שהכל כהנים ואין שם אלא ישראל אחד".

⁶² שו"ת מהרי"ק, ירושלים תשמ"ח, שורש ט, עמ' כג.

לשיטת המהרי"ק, המנהג להעלות ישראל ראשון בשבת בראשית ואפילו כשיש שם כוהן, אין בו שום צד איסור, אלא חיוב התורה, ולכן טוב נהגו בכך שאסרו על הכוהן ההוא להיכנס לבית הכנסת, שהרי היה בית כנסת אחר שבו יכול לעלות ראשון, ועוד משום שהמשך המנהג יש בו משום כבוד התורה. נראה שגם אלמלא היה בית כנסת אחר, היה הכוהן חייב לצאת, או לקנות העלייה לתורה.

כל זאת משום שהפוסקים מסכימים שגדול הדור קורא ראשון, ומאחר שהכוהן נדחה מפני מי שגדול ממנו בחכמה, ק"ו שנדחה מפני כבוד התורה עצמה.

המהרי"ק הביא ראיה נוספת, שהכוהן נדחה מלעלות ראשון, ממנהג צרפת להתענות [בבה"ב = ב', ה', ב'] אחר פסח ואחר סוכות, ואין זה אלא מנהג בעלמא. ואפילו הכי אם הכוהן שבבית הכנסת אינו מתענה, הוא יוצא מבית הכנסת, וישראל שמתענה עולה לתורה. וכתב שם: "ולא ראיתי כהן המפקפק בדבר מעולם לומר לא אצא מבית הכנסת אלא אקרא בתורה".

כדין זה פסקו מספר אחרונים הלכה למעשה, כגון מהר"ש קלוגר,⁶³ רבי חיים אדאדי, שכתב את מנהגי לוב⁶⁴ והגר"ע יוסף.⁶⁵

3. החיד"א כתב: "יש נוהגים שביום שבעות, רב המקום קורא במקום הכהן לכבוד התורה וא"צ לצאת הכהן, ואומר בפ"י הש"ץ: יעמוד הרב וכו'".⁶⁶
4. מהר"ש קלוגר פסק שאורחים חייבי עלייה המתארחים בבית הכנסת, שאם לא יעלו אותם תהיה מריבה ומחלוקת בבית הכנסת, במצב כזה צריך להעלותם אף במקום שיש כוהן, ולומר "אעפ"י שיש כאן כהן". וז"ל שם:

כי הנה עיקר הטעם דאין הכהן רשאי למחול הוא מכח דלא ליתי לאינצוי... וא"כ תינח היכי דליכא אורחים ואז שייך חשש אינצויי למה זה מחל ולזה אינו מחל. אבל אם הוי הטעם משום אורחים שישנם שם, א"כ ליכא חשש אינצויי דמידע ידעי דבשעה שהיה אורחים מוחל הכהן. ואם ליכא אורחים אינו מוחל... וז"ל דלכ"ע מהני בזה מחילה ובפרט דהיכא דאיכא אורחים והדרך הוי להיות קוראים לאורח, א"כ הוי חשש אנצויי להיפוך, למה לא קוראים האורחים?... כיוון דמה דהכהן אינו

⁶³ ר' שלמה קלוגר, ספר סת"ם, חלק שני, למברג 1856, בהשמטות להלכות ס"ת, דף פו.

⁶⁴ השומר אמת, תשל"ו, עמ' לח, סעיף יב.

⁶⁵ וכן פסק הגר"ע יוסף בספר ילקוט יוסף, ח"ב, ירושלים תשי"ן, סי' קלה, סעי' ו, עמ' מב. עיין שם בהערה ח, על טעמים נוספים למהרי" קולון בשם ערוך השולחן.

⁶⁶ ברכי יוסף, ירושלים תשכ"ד, אור"ח, סי' קלה, ס"ק ח.

יכול למחול הוא רק תקון חז"ל מפני דרכי שלום... והרי מבואר בב"י בשם המהרי"ק דאם הכהן מתפלל קורין ישראל ואין ממתניין לו משום טרחא דצבורא. וא"כ אם נדחה תקנה זו משום טרחא דצבורא נדחה מפני כבוד הבריות.⁶⁷

5. הגר"א היה עולה לתורה בליל שמחת תורה ולפעמים קרי בכהני אף שהיה שם כוהן.⁶⁸ כידוע בליל שמחת תורה יש הנוהגים לקרוא בברכה, ויש הנוהגים לקרוא בלא ברכה, וישנם הנוהגים שלא לקרוא כלל, שהרי לילה איננו ברשימת הימים הקוראים בהם, כמפורט במשנה מגילה ג ה-ו.
6. מקרה פשוט נוסף שבו אין עולה כוהן, הוא כשאין כוהן בבית הכנסת, כפי שמצאנו בגיטין נט ע"ב: "אין שום כהן, נתפרדה החבילה".
יש הסוברים שאין הלוי רשאי לעלות כלל. ויש הסוברים שאין עוד סדר, אלא מי שירצה לעלות במקום כוהן, ובתנאי שיכובד בתוספת המלים 'במקום כהן'. ויש הסוברים שאם הלוי שווה בחכמה לישראל, או גדול ממנו, עולה לוי ראשון, ואם הישראל גדול מהלוי, יעלה ישראל ראשון.⁶⁹

חשיבותן של העליות השונות

א. עליית שלישי

1. בשני, בחמישי ובשבת מנחה

הגמרא במגילה כא ע"ב אומרת כך:

בשני וחמישי, בשבת במנחה קורין שלשה... אלא הא דתני רב שימי: אין פוחתין מעשרה פסוקין... הני עשרה כנגד מי?... כנגד עשרה בטלנין... כנגד עשרת הדברות.

⁶⁷ ע"פ דברי מהר"ש קלוגר אלו פסק הגר"ע יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק ו, ירושלים תשמ"ו, או"ח, סי' כג, אות ג, שאם הגיעו לבית הכנסת אורחים בימי שני וחמישי ורוצים להעלותם, כדי שיתרמו מכספם להחזקת ישיבות, רשאים לבקש מהכוהן שיצא מחוץ לבית הכנסת, כדי שיוכלו להעלות את האורחים, ואם הכוהן מסרב לצאת או שיש מניין בצמצום יאמר הש"ס יאע"פ שיש כאן כוהן, יעמוד ישראל במקום כהן".

⁶⁸ מעשה רב, ורשא תר"פ, הל' סוכה, עמ' כב, סעיף רל.

⁶⁹ סיכום כל השיטות והחילוקים בהם ראה הרב נפתלי הופנר, ספר הלכה, ח"ו, תל-אביב תשמ"א, סי' מה, עמ' 75-76.

אמר רבא: ראשון שקרא ארבעה – משובת, שני שקרא ארבעה משובת, שלישי שקרא ארבעה משובת [היינו: כל אחד מן העולים שקרא ארבעה פסוקים, מתוך העשרה, משובת, כי העולים אחריו יקראו רק שלושה כל אחד].

ראשון שקרא ארבעה משובת, דתנן: בשלש קופות של שלש סאין שבהן תורמין את הלשכה, והיה כתוב עליהן אב"ג, לידע איזו מהן נתרמה ראשון להקריב ממנה ראשון, שמצוה בראשון.

אמצעי שקרא ארבעה משובת, דתניא: אל מול פני המנורה יאירו, מלמד שמצדד פניהם כלפי נר מערבי, ונר מערבי כלפי שכינה. ואמר רבי יוחנן: מכאן שאמצעי משובת.

ואחרון שקרא ארבעה משובת, משום מעלין בקדש ולא מורידין.

יוצא אפוא שבשני ובחמישי שלוש העליות שוות במעלתן. משום שלכל אחת מהן יש מעלה בפני עצמה. ראשון משובת כי תמיד החשוב קודם; השני משובת, שהרי במנורה אמצעי משובת; ושלישי משובת כי הוא אחרון, ומעלין בקודש ואין מורידין. לכן חז"ל לא הכריעו, מי מן השלושה יקרא ארבעה פסוקים מתוך העשרה.

כל זה בזמן התלמוד, כשהעולים קראו את הפסוקים, אבל כיום יש מקום להסתפק אם הדין הוא כבזמן התלמוד, או האם השלישי חשוב, משום שהוא המסיים, שהרי מעלין בקודש ואין מורידין.⁷⁰

נושאי כלו של השו"ע נחלקו בשאלה זו, והביאם בעל 'מנהג ישראל תורה'.⁷¹

⁷⁰ כמו בגרות חנוכה, שבהם מוסיף והולך, מדין מעלין בקודש. ושאל בעל מגן אברהם (שו"ע, או"ח, סי' קלו, ס"ק ב) למאן דאמר ראשון משובת, מדוע אין כך בחנוכה, אלא הולך ומוסיף מדין מעלין בקודש? ומיישב שם שיש לחלק: בחנוכה אדם אחד עושה את המצווה, ולכן חלל מעלין בקודש ולא מורידין, אבל בעלייה לתורה יש שלושה עולים, ובמצב כזה אין תוקף לכלל מעלין ולא מורידין, ולא שייך לתלות זה בזה. וכך תירץ מחצית השקל שם. ⁷¹ הרב יוסף לעווי, מנהג ישראל תורה, ישראל תשי"ס, סימן קלו, סעיף א, עמ' ריח-ריט. הנפקא מינה בין השיטות היא בשני דברים: א. למי יקראו יותר פסוקים. ב. אם אין שם כהן מי יעלה ראשון וכי'.

2. בשבת וביום טוב

הראינו לעיל שחוץ מכוהן ולוי, עליית שלישי היא החשובה ביותר. זה היה המצב כבר בדור הראשון לאמוראי בבל, כעולה מן הסיפור על ר' נתן הכהן.⁷² בהכתרת ראש הגולה בביהכ"ס, היה ראש הגולה עולה שלישי ואחר שהוא עלה, לא היו עולים ראשי הישיבות, מכיוון שהדבר עלול להתפרש כפחיתות כבוד.

הרא"ש למו"ק (פי"ג, סי' כח) כתב כך:

ושמעתי שר"ת ז"ל היו קוראים אותו בכל שבת שלישי ואירע בו אבילות ולא קראו החזן ועלה מעצמו ואמר כיוון שהורגל לקרות שלישי בכל שבת, הרואה שאינו עולה יאמר שבשביל זה הוא נמנע מלעלות, והוא דברים שבפרהסיא.⁷³

וכן כתב המחבר בשו"ע יו"ד, סי' ת, סעיף א:

ואם קראו את האבל לעלות לתורה צריך לעלות שאם היה נמנע היה דבר של פרהסיא, ורבינו תם היו קורים אותו בכל פעם שלישי ואירע בו אבילות ולא קראו החזן, ועלה הוא מעצמו. ואמר כיוון שהורגל לקרות שלישי בכל שבת, הרואה שאינו עולה אומר שבשביל אבילות הוא נמנע, והוא דברים של פרהסיא.

בתקנות ניקולשבורג⁷⁴ תוקן שרב המקום עולה שלישי וזו הלשון שם:

שלישי. בשבתות ויו"ט של שלש רגלים וימים נוראים ביום הראשון יהיה שייך למרא דאתרא. ובאם האב"ד הוא חוץ לקהלה או הוא כהן או לוי, אזי יהיה ראש הקהל או הר"מ חדש וישן חיובים לשלישי בחזר חלילה. ואין בידם לכבד אחר להיות שלישי במקומם. כי אם למי שהיה טוב הקהל ומוסמך במורינו, או מבן שבעים ומעלה ומוסמך במורינו, או דיין קבוע אף שאינו מבן ארבעים שנה, או אחד מאנשי קהלתנו יצ"ו אשר היה תופס ישיבה... באיזה קהלה שהוא בן שלשים שנה רשאי לעלות

⁷² כפי המתואר בסדר עולם זוטא.

⁷³ אולם בתשביץ, ח"ב, לעמבערג תרנ"א, שאלה רעו, נכתב: "ר"ת ז"ל קרא בתורה בשבת שבשבעת ימי אבילותו במקום המיוחד לו, שהיו נוהגים לקרות אותו רביעי בכל שבת".

⁷⁴ תקנות ניקולשבורג, עמ' 43, תקנה נא.

לשלישי, וכן הדין באורחים... לא יקראו אותם לשלישי רק אם יש להם כל המעלות הנ"ל וכנ"ל בקנס שלשה ר"ט⁷⁵ לקהל ולצדקה על העובר.

ב. עליית שביעי

במאה הי"ג היו מקומות שהיו מכבדים את הרב בעליית שביעי, ועל כך מעיד בעל אור זרוע, ר' יצחק מוינה,⁷⁶ וז"ל:

ובצרפת נוהגים לקרות הרב שבעיר שביעי. ואומרים טעם לדבר משום מעלין בקודש ולא מורידין. ואיני רואה מנהגם שאין משמע כן בהלכה כדפרישית.

ויש ליתן טעם למנהגם,⁷⁷ מפני שנוהגים שהשביעי גולל ס"ת, לכן קורין את הרב בשביעי כדי שיהא נגללת בגדול שבהם, כדאמרינן בסוף מסכת מגילה א"ר שפטיה עשרה שקראו בתורה גדול שבכולן גולל ס"ת.

ראינו שבעל 'אור זרוע' אינו מקבל את הטעם של 'מעלין בקודש ואין מורידין' כהסבר למנהג שהבאנו, שהרי מן הגמרא בגיטין נב ע"ב משמע שאחרי כוהן ולוי עולה החשוב יותר תחילה.

לפיכך הוא מעלה טעם אחר למנהגם, הטעם שמביאה הגמרא במגילה לב ע"א, 'הגולל נוטל שכר כנגד כולו'. לפי זה: העולה שביעי, אשר משלים את קריאת התורה וגוללה לאחר מכן, שכרו גדול, ולכן ראוי שעולה זה יהיה החשוב שבקהל. אולם אין הוא מסכים שעלייה זו חשובה מכולן, שהרי משמע מן הגמ' שהבאנו לעיל שאחרי כוהן ולוי עולה החשוב יותר תחילה. הנה מספר הוכחות לכך:

⁷⁵ רייכש טהאליר, והוא זהוב וחצי.

⁷⁶ אור זרוע, ח"ב, זיטמאיר תרכ"ב, סי' מב.

⁷⁷ לענין אפשר להעלות טעם נוסף, מדוע אין לראות בשביעי חשוב מכולם. בגלל 'מעלין בקודש ואין מורידין'. הטעם שלמעלין בקודש, מובא בתלמוד כדי להראות צד חשיבות בעלייה זו, ולא להציגה כחשובה ביותר. במגילה כא ע"ב ('אמר רבה: ראשון שקרא ארבעה משובח' וכו') הגמ' מסיקה (שלוש העליות ראשון, שני ושלישי, כשיש עשרה פסוקים) הן שוות, וזאת למרות הטעם של 'מעלין בקודש ואין מורידין' שהועלה באשר לעלייה השלישית.

1. למדנו בגמרא בכתובות כה ע"ב: "כי ההוא דאתא לקמיה דרבי אמי, א"ל מוחזקני בזה שהוא כהן. א"ל מה ראית? אמר ליה: שקרא ראשון בבית הכנסת. בחזקת שהוא כהן או בחזקת שהוא גדול".
- מסופר שם על אחד שבא להעיד על אדם שהוא כוהן, משום שראהו עולה ראשון לתורה. ר' אמי לא קיבל זאת כראיה, משום שאפשר שעלה ראשון בגלל חשיבותו ולא בגלל היותו כוהן. נמצא אפוא שהגדול עולה ראשון ולא שביעי.
2. שנינו במשנה גיטין ה ח: "אלו דברים אמרו מפני דרכי שלום: כהן קורא ראשון ואחריו לוי ואחריו ישראל מפני דרכי שלום".
- ובגמ' שם ס ע"א:

אחריהן מי קוראין? אתא ושייליה לרבי יצחק נפחא א"ל: אחריהן קוראין ת"ח הממונין פרנסים על הצבור. ואחריהן ת"ח הראויין למנותם פרנסים על הציבור. ואחריהן בני ת"ח שאבותיהן ממונים פרנסים על הצבור. ואחריהן ראשי כנסיות וכל אדם.

עולה מכאן שהגדול קודם. עליית שביעי נהגו בה כבוד, אף שמן הדין פחותה היא בחשיבותה מן האחרות, כדברי ראב"י: "אעפ"י שהמסיים אין מקום כבוד מן ההלכה, מ"מ אחר שנהגו בו שמא הוא מקום כבוד"⁷⁸.

3. שנינו בתוספתא מגילה ג יא-יב: "והכל עולין למנין שבעה, אפי" אשה, אפי" קטן. אין מביאין את האשה לקרות לרבים".

"בית כנסת שאין להם מי שיקרא אלא אחד, עומד וקורא ויושב, ועומד וקורא ויושב, עומד וקורא ויושב, אפי" שבעה פעמים".

בעל 'אור זרוע'⁷⁹ הביא את שתי ההלכות האלה מן התוספתא, אף שהראשונה נשנית גם בבבלי, וכן נהג בעל תוס' רי"ד,⁸⁰ אף שאין דרכם של ראשונים להביא מן התוספתא את הברייתות המפורשות בבבלי, אלא אם כן יש שם חידוש.

מכאן למד ליברמן וז"ל:⁸¹

ומדברי רבותינו הראשונים למדתי שבבא זו דבוקה לבבא שלאחריה, והכוונה שאין אשה עולה אלא למנין, שכבר קרא איש בתורה.

⁷⁸ תשובות ראב"י, אבי"ד, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ב, סי' צה, עמ' עא.

⁷⁹ ח"ב, זיטמאיר תרכ"ב, הלכות קריאת התורה, סי' שפג.

⁸⁰ רבינו ישעיה דטראני, מסכת מגילה, מהדורה קמא, ד"צ ירושלים תשכ"ח, דף מה ע"א.

⁸¹ תוספתא כפשוטה, ה, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 1176-1177.

וכדברי המאירי כ"ב ב' (כ"ו ע"ב): יש מי שאומר שמכל מקום צריך בכל קריאה קורא אחד גדול, והואיל וכבר קרא אחד, כבר נשלמה תקנת משה רבינו ע"ה, ואין כאן עוד קריאה אלא מתקנת עזרא וכו'. אבל בית הכנסת שאין בו איש שיודע לקרוא, אין מביאין את האשה לקרות לרבים, לפי שאינה יכולה להוציא את הרבים ידי חובתם, והיא אינה בתקנת משה.

בית הכנסת שאין להם מי שיקרא אלא אחד וכו' [כלומר, אם אין להם אלא אחד שיודע לקרות] יקרא ויחזור ויקרא וכו', אבל אין מביאין אשה שתעשה כן, שאינה יכולה להוציא בכגון דא את הצבור אפילו בדיעבד. ולשיטת הגאונים והפוסקים שאין עולים אלא למניין שבעה דווקא, אבל לא למניין שלושה,⁸² התוספתא מתפרשת בפשיטות יותר, שאין מביאין את האשה לקרות לרבים, ואפילו אם יש אחד שיודע לקרות, מוטב שיחזור ויקרא, ואל תצטרף אשה עמו, שאין אשה עולה אלא למנין שבעה, שכבר קראו שלשה אנשים, והשלימו את תקנת עזרא.

יוצא אפוא שהעלייה הראשונה היא החשובה ביותר, שהרי היא מתקנת משה, כפי שמצאנו בב"ק פב ע"א: "מעיקרא תקנו חד גברא תלתא פסוקי, אי נמי תלתא גברי תלתא פסוקי כנגד כהנים לויים וישראלים".

משתי השיטות שכאן משמע שהעלייה הראשונה היא ודאי מתקנת משה, ולכן היא ניתנת לכוהן או לגדול שבציבור. לשיטת המאירי, אישה יכולה להצטרף רק אחרי שקרא עולה אחד, ולשיטת הגאונים רק אחרי שקראו שלושה עולים לפחות.

עולה מכאן שעליית שביעי אינה מן העליות החשובות ביותר, ובוודאי לא החשובה שבהן, שהרי אישה וקטן עולים לשביעי. וכן כתבו בעלי התוס' במסכת ראש השנה לג ע"א, ד"ה הא: "ומיהו עולין למנין שבעה, משמע בסוף שבעה". מוכח מכאן שטענת בעל 'אור זרוע' כנגד מנהג בני צרפת, המחשיבים את עליית שביעי, טענה חזקה היא.

גם מהגמ' בגיטין נט ע"ב משמע שעליית שביעי היא הפחותה ביותר, שהרי לא נמנתה בין דרגות החשיבות הנמנות שם.⁸³

⁸² הגר"ע יוסף, שו"ת 'יחזקאל דעת', ירושלים תשל"ח, ח"ב, סי' טו, עמ' סב-סח, סומך על המפרשים שפירשו בברייתא ובתוספתא 'הכל עולין למנין שבעה' שהמשמעות היא אפילו למניין שלושה. לכן התיר לנער המניח תפילין בטקס חגיגי ימים אחדים קודם היותו בן י"ג שנה, לעלות לתורה בימים שני וחמישי.

⁸³ ראה לעיל.

יחס דומה כלפי עלייה זו נמצא בספר הכוונות:⁸⁴

אבל הגרוע מכולם הוא השביעי כי הוא כנגד העטרה שביסוד, ואין שם אלא הארה מועטה בתכלית. וזהו טעם מ"ש בגמרא, הכל עולין למנין שבעה, אפילו אשה ועבד וקטן וטעמו של דבר מפורש עם האמור, כי השביעי גרוע מכולם, כי הוא סוד העטרה ובו יצדק שם אשה ועבד קטן.

ואף בהשוואה לעליית מפטיר, עולים לתורה העדיפו את עליית מפטיר על פני עליית שביעי, שיש בה תועלת לנפטר יותר מעליית שביעי.⁸⁵

בעל תוספות יום טוב מעלה שתי השערות למקור המנהג לקרוא אדם חשוב לעליית שביעי וז"ל:⁸⁶

נראה בעיני דמשום כך נהיגי עלמא למקרי אדם חשוב באחרונה. כדי שהוא יזכה בברכה אחרונה. ואע"ג דהאידינא כולחו מברכין מ"מ לפי תקנה הקדומה לא בירך לאחרונה אלא החותם שהוא אחרון. ועוד נ"ל טעם אחר לפי דברי הרמב"ם בפ"ב מהלכות תפילה שכתב וז"ל: והאחרון שגולל ס"ת נוטל שכר כנגד הכל לפיכך עולה ומשלים אפילו גדול שבצבור ע"כ. ואע"ג דהאידינא לא רגילי שהאחרון גולל. אלא קונין הגלילה בדמים יקרים מ"מ איכא למימר שנשתרבו המנהג מימי קדם כשנחגו עדיין כשהאחרון גולל כדברי הרמב"ם.

בעל 'פרי מגדים' הביא ב'אשל אברהם', או"ח, סוף סי' קלח, דעות המחשיבות את עליית שביעי, היות ועלייה זו היא הוספת עלייה לכבוד יום השבת.

גם בעדן ייחסו חשיבות לעליית שביעי, ועל כך מעיד איש עדני שמואל בן יוסף ישועה וז"ל:⁸⁷ "המנהג פה מקדם שלא לקרות שביעי כ"א הנשוי כלומר לאפוקי מי שעדיין לא נשא אשה מעולם. אבל אם גירש או נתאלמן ח"ו יכול. ועל הרוב חתן או אבי הנימול עולה שביעי".

⁸⁴ ר' חיים ויטאל, ח"ב, תל-אביב תשכ"ב, עמ' צד. אולם בשער הכוונות, ח"א, עמ' שיז, כתב כך: "ונמצא שהיותר גרועים במעלה מן השבעה העולים הם הרביעי והחמישי". וצריך עיון.

⁸⁵ ראה: רבי יוסף חיים, בן איש חי, ירושלים תשמ"ו, שנה ב, פרשת ויצא, סעיף כ, עמ' מח. וכן פסק הגר"ע יוסף, שו"ת יחזקאל דעת' ירושלים תשל"ח, ח"ה, סי' נט, עמ' ער-רעו.

⁸⁶ ר' יום טוב ליפמאן העליר, תוספות יום טוב, מגילה ד א.

⁸⁷ נחלת יוסף, ירושלים תרס"ז, עמ' ג.

וכן מובא שנהגו בקהילת ארגיל, כדברי הרב יהודה עייאש, שכתב מפי רבו רבי רפאל ידידיה צרור:⁸⁸ "דהמשלים הוא גדול בכל המקומות, ולכך נהגו ברוב המקומות דחכם של בה"כ הוא עולה מסיים בכל שבת".
וכן כתב הרב אדאדי:⁸⁹ "מדרגות העולין ידוע עפ"י הפשט המשלים הוא משובח מכול".
וכן בכף החיים:⁹⁰ "דמנהג קדום בספרד לעלות גדול הקהל בשביעי שהוא משלים".

בעל 'לקט הקמח'⁹¹ מביא ראיה שעליית כוהן חשובה יותר מעליית אחרון. הוא מספר שבהיותו אצל מרן הגה"ק מסאטמאר זי"ע וקראו לו לעליית כוהן, סיפרו לו שרצו לקרוא לו לאחרון או מפטיר וציווה מרן שיקראו לו לכוהן, באומרו שעל פי ההלכה יותר חשוב לכוהן שיעלה בעליית כוהן.

ג. עליות רביעי וחמישי

מהגמרא בגיטין נט ע"ב משמע שעליות רביעי וחמישי חשובות פחות מעליית שלישי. כמו כן חשיבותן של העליות האלה היא בסדר פוחת והולך. שהרי קבעה הגמרא ארבע דרגות עלייה לאחר עליותיהם של הכוהן והלוי: לעליית שלישי עולים תי"ח הממונים פרנסים על הצבור וכו' ולעליית שישי עולים ראשי כנסיות וכל העם.

שלא כרבנו תם, שנהג לעלות שלישי,⁹² כתב בעל התשב"ץ כד:⁹³

וכתבו התוספות כי רבינו תם ז"ל קרא בתורה בשבת שבעת ימי אבלותו במקום המיוחד לו, שהיו נוהגים לקרות אותו רביעי בכל שבת, ולא קראוהו כל ימי אבלותו, ועלה מעצמו.

88 דיני ומנהגי ק"ק ארגיל, ירושלים תשמ"ה, סי' י', סעיף ח, עמ' נא.

89 השומר אמת, תל אביב תשל"ו, יד ג, עמ' נז.

90 רבי יעקב סופר, ירושלים תשכ"ט, או"ח, ח"ב, סי' קלה, ס"ק יט.

91 ראה הרב יוסף לוי, מנהג ישראל תורה, ישראל תשי"ס, סימן קלו, סעיף א, עמ' רכ.

92 ראה לעיל וכן רא"ש כל. ראה רא"ש למז"ק, פי"ג, סימן כח; שו"ע, יו"ד, סי' ת, סעיף א.

93 ר' שמעון בן צמח דוראן, ספר התשב"ץ, ח"ב, לעמבערג תרנ"א, שאלה רע"ו. ר' שמעון דוראן חי במאה הי"ג-י"ד, והיה מחשובי הפוסקים בצפון אפריקה.

וכתב עוד שם :

שמעתי כי הרא"ש ז"ל היה מנהגו לעלות חמישי בכל שבת כי לא היו רוצים לעלות חמישי שאין לו בן זוג, היה הוא עולה. וכשמתה אמו עלה מעצמו. כך שמעתי מאדוני ה"ר אהרון ז"ל.

הרב יהודה עייאש נתן טעם למנהגו של הרא"ש:⁹⁴ "הרא"ש ז"ל כשראה שהיו מזלזלין בחמישי היה דרכו לעולם לעלות בחמישי."

עליית חמישי שאין לה בן זוג, כדברי המדרש:⁹⁵

'הן עם לבדד ישכון' (במדבר כג) מהו 'הן? כל האותיות מזדוגין חוץ משתי אותיות הללו. כיצד? א"ט הרי י'. ב"ח הרי י'. ג"ז הרי י'. ד"ן הרי י'. נמצא ה' לעצמה. וכן האות ה' אין לה זוג י"צ הרי ק'. כ"פ הרי ק'. ל"ע הרי ק'. מ"ס הרי ק'. נמצא נ' לעצמה. אמר הקב"ה כשם ששני אותיות הללו אינן יכולים להזדווג עם כל האותיות, אלא לעצמן. כך עם ישראל אינן יכולין להדבק עם כל העובדי כוכבים.

כששמע הרב אדאדי⁹⁶ כי זה היה טעמו של הרא"ש, נהג אף הוא כך בעצמו בצפת במדרשו של מרן הב"י שהוא בית התפילה, ועלה קרוב לשנה אחת בעליית חמישי.

בספרו 'תנועת המוסר',⁹⁷ מספר הרב דב כץ שר' נתן צבי פינקל, המכונה הסבא מסלבודקה,⁹⁸ כשרצה לכבד תלמיד, היה מכבדו בעלייה חשובה ולעתים אפילו בעליית שלישי. והיה בכך משום הפתעה רבה, שהרי עלייה זו הייתה בדרך כלל עליית הרב או ראש הישיבה. וכן להפך, כשרצה לגלות לתלמיד אי שביעות רצון ממנו, היו קוראים לו לחמישי.

הגאון רבי יהודה עייאש קיבל מרבו הרב רפאל ידידיה שלמה צרור, אב"ד אלג'יר,⁹⁹ שהמילים קטן לרביעי או לחמישי דווקא, ולא לעלייה אחרת, משום "דרביעי רוב העולם סוברין שהרביעי הוא הגרוע מכולם", טועים, דהחמישי הוא הגרוע, והיינו מהטעם דלעיל, שאין לו בן זוג.

⁹⁴ דיני מנהגי ק"ק ארגיל, ירושלים תשמ"ה, סי' י, סעיף ת, עמ' נ.

⁹⁵ שמונת רבה, דפוס וילנה, פרשה טו, סי' ז, עמ' כז.

⁹⁶ השומר אמת, תל אביב תשל"ו, דף מה, סעיף ב; דף נ, סעיף ג.

⁹⁷ תנועת המוסר, תשי"ו, כרך שלישי, עמ' 306.

⁹⁸ נולד בליטא בשנת תר"ט.

⁹⁹ דיני מנהגי ק"ק ארגיל, ירושלים תשמ"ה, סימן י, סעיף ת, עמ' נ.

וכתב שם הרב יהודה עייאש:

בחש"מ [=בחולו של מועד] הרביעי שעולה בו הוא יותר חשוב מהקודמין לו, לפי שהוא חובת היום. אבל ביי"ט גרוע קצת מהמסיים לפי שקורא בסדר היום. והשישי שהוא נקרא סמוך חשוב מן הקודמים לו, וגרוע מהמשלים שלאחריו, דהמשלים הוא גדול בכל המקומות, ולכך נהגו ברוב המקומות דחכם של בה"כ הוא עולה מסיים בכל שבת. אלא דהנמשכין ע"פ הקבלה סוברין דהסמוך יותר חשוב. ואנו אין לנו עסק בנסתרות.

לשיטת מנהגי ארגיל עליית רביעי בחולו של מועד היא החשובה ביותר, עליית חמישי ביו"ט היא החשובה ביותר, ובשבת שביעי היא החשובה ביותר, משום שכל אחת מהן היא עיקר חובת היום, כמאמר המשנה במגילה ג א: "כל שיש בו מוסף ואינו יום טוב קורין ארבעה, ביום טוב חמשה, ביום הכפורים ששה, בשבת שבעה".

בעל 'פרי מגדים', 'אשל אברהם', או"ח, סוף סי' קלח ב, הביא דעות המחשיבות את עליית רביעי, היות ועלייה זו היא הוספה לכבוד יום השבת. הרב יוסף לוי כתב,¹⁰⁰ שכן היה מנהג פולין, להעלות הגדול שבהם לעליית רביעי, בראש חודש ובחולו של מועד, ואילו מנהג קהילת אמשטרדם הוא כפשט דברי התלמוד, חשוב חשוב קודם, לכן גם בראש חודש וחול המועד קורין לגדול שבהם לשלישי.

בגמ' במגילה כב ע"ב יש ראייה למנהג ק"ק אמשטרדם. מסופר שם על רב שעלה לתורה בתענית ציבור, ובירך בתחילה ולא בסוף. הגמ' חשבה שרב עלה שלישי, ולכן לא בירך בסוף, שהרי יש עולה נוסף לאחריו (זה היה לפני התקנה שלפיה כל אחד מן העולים מברך בתחילה ובסוף). אך מסקנת הגמרא שם היא שרב עלה ראשון.

מההווה אמינא של הגמרא, שרב עלה שלישי ואדם אחר עלה לרביעי, ברור שעליית שלישי היא החשובה ביותר ולא רביעי, שהרי בזמנו רב היה הגדול שבבבל.

בעל 'כרם שלמה'¹⁰¹ מביא בשם הגאון מוה"ר אריה ליב אבדק"ק אמשטרדם זצ"ל בזה הלשון:

¹⁰⁰ הרב יוסף לוי, מנהג ישראל תורה, ישראל תשי"ס, סימן קלו, סעיף א, עמ' ריט.

¹⁰¹ כרם שלמה, דף קיב, יוסף לוי, שם.

ראיתי במדינת פולין בראש חודש ובחול המועד וכל זמן שקורין ארבעה, קורין הגדול שבהם לרביעי. ופה ק' אמשטרדם קורין הגדול לשלישי, והפחות ממנו לרביעי. ולכאורה יש להביא ראיה למנהג אמשטרדם, דאמרינן במגילה דף כ"ב, דרב איקלע לבבל בתענית ציבור קם קרא בספרא פתח וברוך, חתם ולא בריך כו' מכדי רב בישראל קרא, מ"ט חתם ולא בריך לאו משום דבעי למקרי אחרינא אתברי כו', וקשה איך ס"ד דרב יקרא לשלישי ואחר לרביעי, הרי רב ה"י הגדול שבהם, וביותר לפי הס"ד שם הוא קודם התקנה, וא"כ עדיף הרביעי שהוא מברך על החתימה, אלא ש"מ אף במקום שהחותם מברך, השלישי יותר חשוב, כ"ש האידנא דכולם מברכין ודו"ק.

בני לוב,¹⁰² מייחסים חשיבות מיוחדת לעליית רביעי. הם נוהגים לקרוא לעליית רביעי בשם 'מדליק', וזאת משום שבני לוב נהגו שהעולה הרביעי היה צריך להביא לבית הכנסת שמן למאור. בחלק מבתי הכנסת בטריפולי הייתה עלייה זו מכורה לצמיתות ועוברת בירושה מאבות לבנים. בבתי כנסת אלו נקבעו על הקיר רשימות ממוסגרות, ובהן שמותיהם של קוני ה'מדליקים' במשך כל השנה.

עליית שישי נקראת אצלם 'סמוד', כי היא סמוכה ל'משלים', שהיא עליית שביעי שהעולה בה משלים את הפרשה, היינו מסיימה.

ד. עליית שישי

הגר"א¹⁰³ נהג לעלות בכל שבת לשישי. ר' נפתלי הערץ לוי בהערותיו לסידור הגר"א נתן טעם לכך:¹⁰⁴

לפי פשוטו נראה מפני שהוא ז"ל לא היה פרנס, ומרוב ענותנותו לא היה מחזיק עצמו להיות שואלן אותו דבר בכל מקום ואומרה שיהיה ראוי

¹⁰² 'יהדות לוב' בהוצאת ועד קהילות לוב בישראל, 1960, עמ' 383. ראה לעיל מנהג דומה הנוכח בתשובת המהר"ק לאנשי קהילת בולוניה, אשר נהגו למכור עליית ראשון בשמחת תורה לאדם שהיה מתחייב לספק אור לבית הכנסת, ושם אף דחו כוהן לצורך כך.

¹⁰³ מעשה רב, ורשה תר"פ, סימן קלג, עמ' 34. נמצא בתוך ספר הגר"א מוילנא. הספר 'מעשה רבי' יצא במהדורתו הראשונה בשנת תקצ"ב בדפוס וילנא-הוראדנא ע"י ר' יששכר בער. ראה: ספר הגר"א, מהדורת י"ל הכהן מיימון, חלק א, ירושלים תשי"ד, עמ' שמא-שסג.

¹⁰⁴ ניו יורק תשי"ד, ח"ב, קג ע"ב.

למנותו פרנס, ולכן לא עלה שלישי ולרביעי ולחמישי. פשוט שלא היה בני ת"ח הממונים פרנסים שאביו ז"ל כבר נפטר, אבל לראשי כנסיות היה מחשב עצמו ולכן עלה לשישי.

אולי אפשר להוסיף על דברי ר' נפתלי הערץ, בביאור סיבת עליית הגר"א לשישי, שלפי תורת הח"ן עליית שישי היא החשובה ביותר, שהנה בזהר מצאנו שהיא החשובה מכולן:¹⁰⁵

רבי כרוספדאי... פריש האי קרא... בו ירוץ צדיק... מאן דסליק לס"ת למקרי אורייתא אצטריך צדיק וצדיק אקרי. מאן אקרי צדיק מכולהו! שתיתאה דסליק מאינון שבעה. א"ר שמעון סליק כל יומי אלא שתיתאה לאינון דסלקין. בו ירוץ צדיק בס"ת ירוץ דברי צדיק דא.

ביאור (ע"פ הסולם): רבי כרוספדאי פירש את הפסוק "בו ירוץ צדיק" (משלי יח ו) כמכוון למי שעלה לס"ת לקרוא, שהוא צריך להיות צדיק, ונקרא צדיק. צדיק מכולם הוא השישי משבעת הקרואים, כי פרשה השישית רומזת ליסוד הנקרא צדיק. א"ר שמעון ודאי הוא כן. כי ר' כרוספדאי לא עלה כל ימיו אלא לעליית שישי.

ר' חיים ויטאל¹⁰⁶ הסביר שהעליות מסמלות את שבע הספירות: חסד, גבורה, תפארת, נצח, הוד, יסוד, מלכות. אמנם עליית שלישי חשובה, שהיא כנגד 'תפארת', אולם שישי היא כנגד 'יסוד', והיסוד המגולה הוא הגדול מכולם, כי צדיק יסוד עולם. לכן עלה האר"י שישי.

אצל הספרדים עליית שישי היא החשובה ביותר, וכדברי הרב חיים פאלאג'י:¹⁰⁷

עיין מה שכתב הרב מופת הדור [הכוונה להחיד"א] בספר מחזיק ברכה סימן רפב אות ג' ובספרו לדוד אמת בסוף הסימן אות ו' ועמ"ש הרב מטה יהודה [ר' יהודה עייאש, בן המאה הי"ח] סימן קמא אות ז' ומנהג ק"ק בית אל... דהוא כקהל חסידים עיה"ק ירושלים ת"ו, דהגדול שבהם עולה סמוך דהוא יסוד כעליית השישי, דכך נוהגים מימי עולם ושנים קדמוניות.

¹⁰⁵ ספר הזוהר, מהדורת ר' מרגליות, ח"ב ירושלים תש"ל, עמ' 328.

¹⁰⁶ ראה חיים ויטאל, שער הכוונות, תל אביב תשכ"ב, ח"ב, עמ' צב-צד.

¹⁰⁷ הרב חיים פאלאג'י, רוח חיים, ירושלים תשל"ח, ח"א, סימן קלו, ס"א. המייחסים יתר חשיבות לעליית שלישי מנמקים, כי החודש השלישי, הוא סיוון, ניתנה בו תורה לישראל. המחשיבים את עליית שישי, מוצאים לכך רמז בעובדה שהתורה ניתנה בשישה בסיוון.

בקהילות של יוצאי מרוקו נקראת העלייה השישית 'העלייה של רבי שמעון', מאחר שחכמת הקבלה מייחסת חשיבות רבה לעלייה זו, ומאחר שהאדם פאר-אקסלאנס הראוי לעלייה זו הוא רבי שמעון בר יוחאי.¹⁰⁸ גם אצל החסידים עליית שישי היא חשובה ביותר.¹⁰⁹ האדמו"ר ר' אהרון מקארלין (1802-1872) כתב:¹¹⁰ "וששי נקרא צדיק כידוע, ולכן צריך לקרוא לספר תורה למי שהוא צדיק בפרשה ששי. אך מעכשיו אין אנו נוהרים בזה, אבל באמת אומרים בשם הרב ר' שלמה מקארלין [1738-1792] שצריכים דוקא לקרות לפרשת ששי מי שהוא צדיק".

יהודי תימן מרגילים את הקטנים לעלות לתורה כבר מגיל שבע, ומצרפים אותם למניין שבעה. לשם כך ייחדו להם מברך שישי.¹¹¹ מובא בשם הרב י" קאפח זצ"ל,¹¹² שעליית הקטנים לשישי היא דווקא בגלל היותה החשובה והמכובדת ביותר משאר העליות, וזאת משום שהקטנים טהורים ומחשבתם נקייה ולא ראו קרי. עובדה זו מסגלת אותם לעלייה הראויה לצדיקס.

ה. עליית מפטיר

שנינו במשנה מגילה ג ד: "המפטיר בנביא הוא פורס על שמע, והוא עובר לפני התיבה, והוא נושא את כפיו". ובגמ' שם כד ע"א: "מאי טעמא? רב פפא אמר: משום כבוד". רש"י שם, ד"ה משום כבוד: "להעביר לפני התיבה, הואיל וממציא עצמו לדבר שאינו כבודו, תיקנו לו זו לכבוד".

יוצא אפוא שעליית מפטיר אינה חשובה עד כדי כך שצריך לפייס את בעל המפטיר שיתפלל מוסף.

אולם מצאנו שהאבל מפטיר בנביא כל י"ב חודש, וכן פסק הרמ"א, יו"ד סי' שעו, סעיף ד. הפוסקים אף העדיפו את עליית מפטיר על פני עליית שביעי, שיש

¹⁰⁸ ראה חלמיש, עמ' קצו.

¹⁰⁹ יש אדמו"רים היוצאים מן הכללים שהחשיבו יותר את עליית שלישי, כמו האדמו"רים יוצאי השושלת לבית רוזין. וראה אשכנזי, עמ' 87-88.

¹¹⁰ בספרו בית אהרון, בראדי 1875, פ' וישב, עמ' 80.

¹¹¹ רצהבי, עמ' 21.

¹¹² ראה: טלבי, עמ' 147.

בה תועלת לנפטר יותר מעליית שביעי.¹¹³ לפי זה יש חשיבות גדולה לעליית מפטיר.

בעל 'יוסף אומץ' כתב:¹¹⁴ "כתוב בסדר היום ראוי לכוין לברכות המפטיר שכולם עולים למאה ברכות ועוד שברכות ההפטרה הם ענין גדול וכו' ולא ראוי להפטיר כי אם לגדולים וכו' ואני משתדל על זה לומר אותם אני בעצמי והוא מצוה רבה".

בעל 'פרי מגדים' כתב ב'אשל אברהם', סי' קמז, ס"ק יא: "מי שנותנין לו... מפטיר אע"פ שקור' מה שכבר קראו, מ"מ יאמר גם הפטורה וברכות, עדיף מעולה לתורה בלא מפטיר".

בעל 'מנהג ישראל תורה',¹¹⁵ מנסה ליישב את הגמ' במגילה כד ע"ב, וכותב שאכן עליית מפטיר חשובה, אלא שבעיני הבריות נחשבה פחותה משום שגם קטן עולה בה, ולכן חז"ל פיצו את המפטיר, כאמור במשנה שלעיל. אבל היום, כשמפטיר נחשב עלייה חשובה, ונקנית בדמים יקרים, אין צורך לתת לעולה מפטיר להתפלל מוסף. ועל פי זה מובן, מדוע בעל שו"ע לא הזכיר את דין המשנה הנ"ל שהמפטיר בנביא מתפלל מוסף.

יש שהקפידו שאבל יעלה דווקא למפטיר, משני טעמים:

1. משום שיש בו יותר נחת רוח לנפטר, בגלל רוב הברכות שבמפטיר.
 2. מאחר שגם קטן עולה למפטיר, תיקנו מפטיר לאבל וביארצייט, עלייה שהיא שווה לכל נפש.
- אבל בעצם אין חשיבות במפטיר יותר מבעליות האחרות, אדרבה כדאיתא בגמ' הנ"ל.

ו. סיכום השיטות העיקריות

רבו השיטות בעניין העלייה החשובה ביותר, וגדולי ישראל נהגו בדרכים שונות. בחלק מן המקרים נהגו כפי שנהגו כדי למנוע מחלוקות בישראל, ונתכוונו להוציא מדעת העם הענקת חשיבות יתר לעלייה מסוימת. נסכם כאן את שתי השיטות העיקריות.

¹¹³ רבי יוסף חיים, בן איש חי, ירושלים תשמ"ו, שנה ב, פרשת ויצא, סעיף כ, עמ' מח. וכן פסק הגר"ע יוסף, שו"ת יחוה דעת, ירושלים תשל"ח, ח"ה, סי' נט, עמ' ער-רעו.

¹¹⁴ אות תרכ"ח. ראה יוסף לוי, מנהג ישראל תורה, ישראל תשי"ס, סימן קלו, סעיף א.

¹¹⁵ ראה: יוסף לוי, שם. והוא גם הדבר שעליו תמה בעל 'קצות השולחן', סי' פח, בבד"ה"ש סק"ד, דפלא שלא נזכר בשו"ע דין המשנה הנ"ל, דהמפטיר בנביא מתפלל גם מוסף.

בה תועלת לנפטר יותר מעליית שביעי.¹¹³ לפי זה יש חשיבות גדולה לעליית מפטיר.

בעל 'יוסף אומץ' כתב:¹¹⁴ "כתוב בסדר היום ראוי לכון לברכות המפטיר שכולם עולים למאה ברכות ועוד שברכות ההפטרה הם ענין גדול וכו' ולא ראוי להפטיר כי אם לגדולים וכו' ואני משתדל על זה לומר אותם אני בעצמי והוא מצוה רבה".

בעל 'פרי מגדים' כתב ב'אשל אברהם', סי' קמז, ס"ק יא: "מי שנותנין לו... מפטיר אע"פ שקורי' מה שכבר קראו, מ"מ יאמר גם הפטורה וברכות, עדיף מעולה לתורה בלא מפטיר".

בעל 'מנהג ישראל תורה',¹¹⁵ מנסה ליישב את הגמ' במגילה כד ע"ב, וכותב שאכן עליית מפטיר חשובה, אלא שבעיני הבריות נחשבה פחותה משום שגם קטן עולה בה, ולכן חז"ל פיצו את המפטיר, כאמור במשנה שלעיל. אבל היום, כשמפטיר נחשב עלייה חשובה, ונקנית בדמים יקרים, אין צורך לתת לעולה מפטיר להתפלל מוסף. ועל פי זה מובן, מדוע בעל שו"ע לא הזכיר את דין המשנה הנ"ל שהמפטיר בנביא מתפלל מוסף.

יש שהקפידו שאבל יעלה דווקא למפטיר, משני טעמים:

1. משום שיש בו יותר נחת רוח לנפטר, בגלל רוב הברכות שבמפטיר.
2. מאחר שגם קטן עולה למפטיר, תיקנו מפטיר לאבל וביארצייט, עלייה שהיא שווה לכל נפש.

אבל בעצם אין חשיבות במפטיר יותר מבעליות האחרות, אדרבה כדאיתא בגמ' הנ"ל.

ו. סיכום השיטות העיקריות

רבו השיטות בעניין העלייה החשובה ביותר, וגדולי ישראל נהגו בדרכים שונות. בחלק מן המקרים נהגו כפי שנהגו כדי למנוע מחלוקות בישראל, ונתכוונו להוציא מדעת העם הענקת חשיבות יתר לעלייה מסוימת. נסכם כאן את שתי השיטות העיקריות.

¹¹³ רבי יוסף חיים, בן איש חי, ירושלים תשמ"ו, שנה ב, פרשת ויצא, סעיף כ, עמ' מח. וכן פסק הגר"ע יוסף, שו"ת יחזק דעת, ירושלים תשל"ח, ח"ה, סי' נט, עמ' ער-רעו.

¹¹⁴ אות תרכ"ח. ראה יוסף לוי, מנהג ישראל תורה, ישראל תשי"ס, סימן קלו, סעיף א.

¹¹⁵ ראה: יוסף לוי, שם. וזהו גם הדבר שעליו תמה בעל 'קצות השולחן', סי' פח, בבדח"ש סק"ד, דפלא שלא נזכר בשו"ע דין המשנה הנ"ל, דהמפטיר בנביא מתפלל גם מוסף.

סיכום

"לא לכבוד תורה אלא לכבוד עצמם". על רקע המתח הכרוך בחשיבותן של העליות השונות, היו בקהילות שונות מריבות וקטטות בין העולים, ואף בין הגבאים. היו שסברו שלא כיבדו אותם בעלייה לתורה לפי חשיבותם בלמדנות, בחברה, בעשירות וכו'. במקרים מסוימים דבר זה גרם למתח ולמחלוקת שנמשכו זמן רב, ויש שהגיעו הדברים לכדי החלפת מהלומות, שגררו אפילו דין תורה. פעמים רבות המחלוקות גרמו לחילול השם. ייתכן שמסיבה זו נהגו חלק מגדולי ישראל לעלות דווקא לעליות שנחשבו בעיני הקהל פחות חשובות.

כדוגמאות למריבות שפרצו על רקע זה, נביא מספר מקרים.¹¹⁸ בשאלות ותשובות למהר"י מינץ¹¹⁹ מובאת שאלה מהעיר וורמס (גרמניה):

בשבת פרשת החודש בפרשת ויקהל-פקודי... ובקרא החזן שביעי להשלים הספר נפלה תגרה בין שני אנשים... שלא יכלו להשוות ביניהם איזה מהם לקרות שביעי... עד שהלכו כל הקהל חוץ לב"ה... ושם קראו שביעי והשלימו הסדרא כתיקונה. ולא נשאר בב"ה של העיר רק ד' או ה' אנשים, אותם בעלי מחלוקת וצירופם. ועתה אתם מחולקים, איך לקרות בשבת של ויקרא... כיון שלא נשלם הסדר בשבת שעברה באותו ב"ה ובאותו ס"ת... ועוד השהייה בין שני לשביעי הוי יותר מכדי לגמור את כולה".

מחמת אריכות השאלה והתשובה, הרי עיקר תשובתו של מהר"י מינץ: "אין לקרות בשבת הבאה ויקהל פקודי רק מתחיל סדרא דשבוע, דהוא ויקרא". אחד הגבאים בבית הכנסת בעיירה קרטינגה בליטא רצה לנקום את נקמתו מיריבו, ולכן קראו לתורה לשביעי, שהיא עלייה פחות חשובה. לאחר שסיים העולה את הברכה השנייה, עמד וסטר על פניו של הגבאי,¹²⁰ ובבית הכנסת הייתה המולה גדולה. במוצאי שבת נתכנסו הגבאים אצל הגאון רבי אליהו לוינון [תקפ"ב-תרמ"ח] וביקשו להפסיק את מנהג הדרגות בסדרי העליות, ולא יהיה הבדל בין העליות השונות, ויקראו את העולים לפי הסדר: שלישי, רביעי

¹¹⁸ ראה: אשכנזי, עמ' 90-95.

¹¹⁹ ר' יהודה מינץ, שו"ת מהר"י מינץ, מהדורת אי"ב דומב, ירושלים תשנ"א, סי' פה.

¹²⁰ משני מקרים אלו עולה שאכן הייתה התנייחות שונה כלפי מידת חשיבותה של עליית שביעי. יש שראו בעלייה זו פחותה, ויש שהחשיבה.

וכו'. הרב לא הסכים עמם, והשיב שאף שריבות גורמים ביזיון גדול, אבל מצב שבו אדם מישראל יחדל לגמרי מלבקש כבוד בתוך בית הכנסת הוא מצב חמור יותר. לכן מוטב להחזיק במנהג שעלולה להיות בו תקלה, ובלבד שיהיו יהודים בבית הכנסת, מלנקוט מנהגים נטולי חסרונות שיובילו לכך שלא יהיו מתפללים ולא בית כנסת.

לעומת זאת בעל 'ערוך השולחן' (או"ח, א, הל' קריאת התורה, סימן קלו, סעיף ב) כתב שמצווה גדולה לבטל מה שמוחזק בפי ההמון שעלייה זו פחותה וכו', וז"ל:

ומצוה גדולה לבטל מה שמוחזק בפי ההמון שעלייה זו פחותה מאוד וכדומה. ומי שיכול לנהוג בעצמו לעלות לתורה בהעלייה שמחזיקים אותה לפחיתות הוה מצוה רבה, דבעוה"ר [=דבעוונותינו הרבים] הרבה מחלוקת בא מזה ה' ירחם ובאמת אין לך שטות גדול מזה שהכל תורה אחת וברכה אחת, ואין זה אלא מעשה שטן, כדאיתא במדרש שאינו מתגרה אלא בישראל.

בעל 'משנה ברורה' כתב בסימן רפב, ס"ק יח: "ומי"מ ח"ו להתקוטט בעבור זה, שכל אותיות התורה הם כולם קדושים וטהורים, וכדכתיב אמרות ה' אמרות טהורות".

בגלל קטטות שפרצו לעתים כתוצאה מחלוקת העליות, הנהיגו במקומות רבים את מכירת העליות לכל המרבה בתשלום. וכן כתב בעל 'מגן אברהם' בשו"ע, או"ח, סי' קלו, ס"ק א: "ובמקומות שמוכרים המצוה יכול לקרות למי שירצה, ובלבד שיקרא לכל אחד לפי כבודו". אבל גם במקומות אלו שתי העליות הראשונות נמכרות רק לכוחן וללוי.

למרות זאת נשמרו בדרך כלל העליות החשובות לראויים להם, ובחלק גדול מהקהילות נהגו לקנות ולכבד בעלייה שקנו את הראוי ביותר, וראו בכך כבוד גדול לעצמם.

אף שיש עליות חשובות יותר וחשובות פחות, צריך האדם לזכור ולהזכיר את דברי הרב חיים מפאלאג'י:¹²¹

אל יקפיד על מקום הקריאה שהעלוהו דאינו לפי מה שסובר שהוא כבודו. כי כל זה עצות היצר הרע להחטיאו ולטורדו מעבודת ה'... כי הענווה בכל מקום ובכל זמן היא מן הצורך. הנה יתר שאת תהיה

¹²¹ ספר חיים, ירושלים תשמ"ו, עמ' נג, סעיף כב.

בקריאת ס"ת דהתורה בעצמה לומדת הענוה, דהתורה נמשלה למים דמה מים הולכים למקום נמוך אף ד"ת... הא קמן דשעת קריאת ס"ת הוא כמו שעת קבלת התורה וכמו שבקבלת בתורה, אמרו רז"ל ע"פ ויחן שם ישראל, ל' יחיד דהיו כולם באחדות מחמת הענוה... וא"כ איך יתכן להקפיד על שקראו אותו חמישי או בתוך קרואים פחותי המעלה ממנו וכיוצא.

ויתן דעתו דכל ישראל שוין לטובה וכולנו בני איש אחד נחנו. ופעם אחת שאלו ממני הגזברים רשות לעלות בעלייתי למשלים שיהיה עולה סמוך אחד מהבינוניים הקטנים. והשבתי להם יעלה ויבא, שהרי במעמד הר סיני היינו אני והוא כאחד שם.

קיצורים ביבליוגרפיים

אלבוגן =	יצחק משה אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשל"ב.
אשכנזי =	ש' אשכנזי, דורות בישראל, תל אביב תשל"ה.
גילת =	י"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת גן תשנ"ב.
חלמיש =	מ' חלמיש, 'מקומה של הקבלה במנהגי, בתוך: ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ג, ירושלים תשנ"ד, עמ' קעג-רכה.
טלבי =	חיים טלבי, השתלשלות מנהגי קריאת התורה בעדות ישראל, עבודת דוקטור, רמת גן תשנ"ה.
יהדות לוב =	יהדות לוב, בהוצאת ועד קהילות לוב בישראל, 1960.
ילקוט מנהגים =	ילקוט מנהגים, ממנהגי שבטי ישראל, ממנהגי הירושלמיים הספרדיים, ממנהגי יהדות קוצ'ין, מהדורת משרד החינוך והתרבות והחינוך הדתי, ירושלים תשנ"ט.
ספראי =	ש' ספראי, 'בית הכנסת ועבודת האלוהים בתוכו', ההיסטוריה של עם ישראל – בחרה דת בימי בית שני, תשמ"ג.
פילון, היסטוריה =	פילון האלכסנדרוני, כתבי היסטוריה, תרגם מ' שטיין, תל-אביב תרצ"ז.
פילון, כתבים =	פילון האלכסנדרוני, כתבים, א, בעריכת סוזן דניאל טף, ירושלים תשמ"ו.

עמוס מימון

רצהבי = יי רצהבי, במעגלות תימן, תל-אביב תשמ"ח.
תקנות ניקולשבורג = תקנות ניקולשבורג, מהדורת אני"צ רות, ירושלים
תשכ"ב.